

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

**“Kommersiya banklarının kredit bazarında riskli
əməliyyatlarının təhlili”**

Məmmədov Şahin Bayram oğlu

İyun-2019

MÜNDƏRİCAT

Mövzu: Kommersiya banklarının kredit bazarında riskli əməliyyatlarının təhlili

Səh.

GİRİŞ.....3-4

Fəsil 1. Kommersiya banklarının kredit bazarında rolu:

1.1 Kommersiya banklarının yaranması və fəaliyyət istiqamətləri..5-14

1.2 Kommersiya banklarının kredit siyasətinin mahiyyəti.....15-25

Fəsil 2.Kommersiya banklarının kredit bazarında əməliyyatları:

2.1Kommersiya banklarının kredit bazarında əməliyyatlarının təsnifatı26-31

2.2Kommersiya banklarının kredit bazarındakı əməliyyatların riskli olmasını formalaşdıran faktorların müəyyən edilməsi....32-37

Fəsil 3. Banklarda Risklərin idarə edilməsi strategiyası və perspektivləri:

3.1. Kredit riski və onun idarə olunması sisteminin keyfiyyət ölçülərinin qiymətləndirilməsi.....38-42

3.2. Müasir dövrdə kommersiya banklarının kredit bazarındakı rolunun
təkmirləşdirilməsi.....43-46

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....46-50

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....51-52

Giriş. Kredit sözü Latın dilindən götürülmüş mənası inanıram, etibar edirəm deməkdir. Bazar iqtisadiyyatının sürətlənməsində və inkişafında kredit bazarının əhəmiyyəti böyükdür. Kreditor və borcalan arasında kreditin verilməsi zamanı kredit münasibətləri yaranır. Kredit bazarı fərdi və müstəqil qərar qəbul edən təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı münasibətlər formasıdır. Kredit bazarında məhsul rolunda pulun çıxış etməsi onun fərqləndirici xüsusiyyətidir. Hər bir sahənin öz riski olduğu kimi kreditin də öz riski var ki, bu risk bəzən bankların zərər etməsinə hətta müflis olmasına belə səbəb olur. Mövzumuz bu gündə öz aktuallığını saxlamaqdadır və kommersiya banklarının fəaliyyətində əsas risklərdən biri kimi qeyd olunur. Mövzunun tam aydın şəkildə təsvir edilməsi üçün ilk öncə kommersiya banklarının fəaliyyəti, onların əsas fəaliyyəti olan depozit cəlb olunması və kredit verilməsindən danışmaq düzgün olar. Bankların fəaliyyət istiqamətləri müxtəlifdir, bunlara pul dövriyyəsinin təşkil olunması, kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsi, xalq təsərrüfatının bir sıra sahələrinin maliyyələşdirilməsi, eyni zamanda qiymətli kağızların alqı-satqısının həyata keçirilməsi misal ola bilər. Bank da digər müəssisələr kimi məhsul istehsal edir amma onun istehsal etdiyi məhsul digər müəssisələrin istehsal etdiyi məhsuldan fərqli olaraq puldur. Bankların digər müəssisələrdən fərqli edən cəhət məhsul istehsal edib onu satmaq deyil, bank fəaliyyətinin əsas məqsədi insanlarda olan pulları banka depozit qismində cəlb etmək və cəlb olunmuş vəsaitləri üçüncü yeni pula ehtiyacı olan iqtisadi subyektlərə verərək əlavə faiz gəlirləri əldə etməkdir ki, bu da bankların digər müəssisələrdən fərqləndirən əsas faktordur. Bank bu məbləği pul kimi deyil kapital kimi təqdim edir ki, yəni 3-cü tərəfə verilmiş vəsait dövr etməli eləcə də hər hansısa fəaliyyətdə istifadə olunaraq yeni dəyər yaradıb artırılmaqla banka faiz şəklində geri qaytarılmalıdır. Hal-hazırda da insanlar müxtəlif məqsədlərinə çatmaq üçün kommersiya banklarının təklif etdiyi kreditlərdən istifadə edirlər. Kommersiya bankları müştəriyə kredit verərkən bağlanmış müqaviləyə əsasən kreditin qaytarılma vaxtını və faiz dərəcələrini

müəyyən edir və müştəri kreditlə götürdüyü məbləği müəyyən edilmiş vaxta əlavə faizlərdə daxil olmaq şərti ilə banka geri qaytarmağı öz öhdəsinə götürür. Amma müştəri tərəfindən bankdan götürülmüş məbləğ heç də hər zaman geri ödənilmir. Müştərinin müflis olması, iqtisadiyyatda baş verən hadisələr, valyuta məzənnələrinin dəyişilməsi və ya müştərinin fırıldaqçılıq məqsədi ilə krediti qaytarmaması səbəbindən kommersiya bankları vermiş olduğu krediti geri ala bilmir və ziyanla üzləşməli olurlar. Bu hal kreditin kommersiya bankları üçün nə qədər gəlirli fəaliyyət olmağı ilə yanaşı eyni zamanda böyük risk daşdığını göstərir. Gələcəkdə yarana biləcək risklərin qarşısının alınması və ya mümkün risklərin azaldılması üçün kommersiya bankları kredit üçün müraciət edən müştərilərin maliyyə vəziyyətini düzgün qiymətləndirməli müştərinin tələb etdiyi məbləği qaytarma gücündə olub olmadığını qiymətləndirməlidir. Kommersiya banklarının mənfəətinin böyük hissəsini kreditləşmədən əldə olunan gəlirlər tutsa da bu fəaliyyət bankların fəaliyyəti üçün kifayət qədər risklidir. Verilən kreditlər müxtəlif məbləğdə və müxtəlif müddət üçün nəzərdə tutulsa da hər biri özündə risk ünsürü daşıyır. Kreditləşdirmə zamanı risk yaradan faktorlar var ki, onlara misal olaraq: 1. Gələcəkdə baş verə biləcək hadisələrin öncədən təhmin edilə bilməməsi səbəbindən; 2. Təbii fəlakətlər zamanı baş verən maddi ziyan (zəlzələ, yanğın və s.); 3. Kredit alan müəssisənin istehsal etdiyi məhsul və xidmətlərə qarşı bazarda tələbin aşağı düşməsi 4. Texnologiyada baş verən dəyişikliklərin kredit götürən firmanın satışlarına göstərdiyi mənfi təsir; 5. Ölkə və regionda baş verən iqtisadi prosesslər fonunda firmanın satışlarının azalması və ziyanla üzləşməsi; Kommersiya bankı kredit üçün müraciət edən müştərinin gələcəkdə kreditin qaytarılmasında yarada biləcəyi risklərin qarışısını almaq üçün müştəri haqqında ətraflı məlumatla sahib olmalıdır. Banklar müştərilər haqqında informasiyanı aşağıdakı mənbələrdən əldə edirlər. 1. Müştəri ilə birbaşa görüşmə; 2. Şirkətin və ya şəxsin maliyyə vəziyyəti ; 3. Bankla müştəri arasında keçmişdə olan əməliyyatla haqqında məlumatlar; 4. Risk mərkəzi təşkilatından əldə edilən məlumatlar ; 6. Firmanın vergi bəyannaməsi; 7. Bankın müştəri ilə bağlı olan bazar

araşdırmaları; 8.Digər bilgi mənbələri. Bankların kredit təhlili aparmaqda məqsədi kredit tələb edən müştərinin , kreditin müqaviləsində nəzərdə tutulan şərtlərlə borc götürülən məbləği və onun faizlərini geri ödəmə gücünə sahib olub - olmadığını müəyyən etməkdir

1.1 Kommersiya bankların yaranması və fəaliyyət istiqamətləri.

Banklar özləri də bir qrupdur və hər bir ölkənin iqtisadiyyatında əsas yer tuturlar. İqtisadiyyatda baş verən proseslər banklara da öz mənfi və müsbət təsiri göstərir. Bankların yaranması və inkişafı da dünya mədəniyyəti və cəmiyyətin inkişafı ilə bərabər getmişdir. Cəmiyyətin inkişaf tarixi göstərir ki, bankların inkişafı ilə əhalinin sosial-iqtisadi inkişafı eyni vaxtda getmişdir. Hər hansısa ölkənin iqtisadiyyatında bankların yüksək inkişaf səviyyəsi müşahidə olunursa, orada sürətli iqtisadi inkişaf, yüksək mədəniyyət var. İqtisadçılar bankların yaranmasına müxtəlif fikirlər səsləndirirlər. Bank anlayışı italyanca “banco” sözündən götürülmüş, hərfi mənada masa mənasını ifadə edir. İqtisadiyyat inkişaf etməsi insanların ticarətə, alqı-satqıya daha çox meyl etməsinə səbəb olurdu. İnsanlar malların alınib-satılmasında qızıldan istifadə etməyə başlamışdılar. Bir müddət sonra istehsal elə səviyyəyə çatdı ki, malların alınib-satılmasında qızıldan istifadə çətinləşdi. Qızılı əvəz etmək üçün çəklər buraxılmağa başlandı. Tezliklə mallar bu qəbzlərlə alınib-satılmağa başlandı. Sonralar kağız pulların meydana gəlməsi çəklərin istifadəsini azaltdı. Bank sözü də stol arxasında oturaraq pulların dəyişdirilməsi və ya saxlamaq üçün alınması prosesi ilə əlaqədar yaranmışdır. İlk əvvəl banklar pulların saxlanması, hesabların açılması kimi xidmətlər göstərirdilərsə sonradan kredit verməyə də başlamışdılar. Bankların kredit verməsi həm varlı təbəqə üçün həm də kasıb təbəqə üçün bankın xidmətini genişləndirmişdi. XII–XIV əsrlərdə Venesiyanın bankirləri məşhurlaşmışdılar. Tarixçilərin bəziləri iddia edirlər ki, ilk bankların yaranması manufaktura dövründə başlayıb. Amma digərləri tərəfindən səsləndirilmiş bu fikirlər inkar olunur və ilk bankların yaranmasının daha əvvəlki dövrlərə təsadüf etdiyi deyilir. Eramızdan 2300 il əvvəl kredit verən ticarət şirkətlərinin olması da tarixçilər tərəfindən söylənilir. Babilistanda və

Yunanıstanda Bizim eradan əvvəl VI-IV əsrdə əmanət alıb əvəzində suda verən təşkilatlar mövcud olub. Lakin bu təşkilatlar əsl bank hesab edilmirdi. 1407-ci ildə əsl maliyyə -kredit institutu kimi bank İtaliyanın Genuya şəhərində Banka di San Corco adı ilə fəaliyyətə başlamışdır. Bütün bunlarla yanaşı bank sisteminin yaranması və normal fəaliyyət göstərməsi XVII əsrə təsadüf edir. İngiltərədə ilk dəfə XVII əsrin sonunda banklar əsasən ticarət –sənaye sahələrinin kreditləşdirilməsi ilə məşğul olurdular. Bank of English dövlətdən banknot buraxmaq hüququnu alan ilk səhmdar bank olaraq İngiltərədə 1964-ci ildə təsis edilib.

Banklarının fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini araşdırarkən onların apardıqları əməliyyatları nəzərdən keçirtmək lazımdır. Kommersiya bankları öz fəaliyyətlərini mütləq şəkildə fəaliyyət göstərdikləri ölkənin bank qanunverciliyinə uyğun olaraq yerinə yetirməlidirlər. Kommersiya banklarının həyata keçirdikləri əməliyyatları aşağıdakı 3 qrupda birləşdirək:

1) aktiv əməliyyatlar;

2) passiv əməliyyatlar;

3) vasitəçilik əməliyyatları.

Hər bir müəssisənin əsas məqsədi öz mənfəətini daim artırmaq olduğu kimi kommersiya banklarında əsas məqsədi maksimum dərəcədə öz mənfəətini artırmaqdır. Bu səbəbdən də kommersiya bankları aktiv əməliyyatlar həyata keçirirlər. Aktiv əməliyyatlar dedikdə kommersiya banklarının mənfəət əldə etmək üçün bankların öz xüsusi vəsaitlərindən və cəlb olunmuş vəsaitlərdən istifadə etməsi nəzərdə tutulur. Aktiv əməliyyatları həyata keçirilməsi kommersiya banklarının əhaliyə kredit verməsi zamanı baş verir ki, bu da bankın öz vəsaitləri hesabına və ya əhalidən cəlb etdiyi pul vəsaitləri hesabına olur. Kommersiya banklarının aktiv əməliyyatları faiz, dividendlər şəklində banka gəlir gətirir. Bu vasitə ilə müəyyən edilmiş likvidlik normativləri təmin edilir,

investisiyaların səmərəli nəticələrini əldə etmək üçün təşkilati-idarəetmə tədbirləri işlənilir hazırlanır. Aktivlər dedikdə bankın bütün əmlakı, kreditləri, investisiyaları, pul vəsaitləri başa düşülür (bank işində istifadə olunmayan əmlak da daxil olmaqla). Aktivlər iki qrupa standart və qeyri-standard aktivlər qrupuna bölünürlər. Standart aktivlərə "qənaətbəxş aktivlər" və "nəzarət altında olan aktivlər", qeyri-standard aktivlər qrupuna isə "qeyri-qənaətbəxş aktivlər", "təhlükəli aktivlər" və "ümitsiz aktivlər" aid edilir. Kommersiya banklarının aktiv əməliyyatlarının mahiyyəti, müəyyən gəlir əldə etmək üçün öz vəsaitlərini və bank tərəfinfən cəlb edilmiş vəsaitləri müştərilərinə kredit olaraq verməsi başa düşülür. Əməliyyat müştəriyə kreditin verilməsi və müəyyən edilmiş müddət ərzində əlavə faizlərlə birlikdə geri qaytarılması ilə həyata keçirilir. Kommersiya bankları kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsində kreditor rolunda çıxış edir və cəlb edilmiş vəsaitləri ehtiyacı olanlar arasında yerləşdirirlər. Kommersiya banklarının mənfəətinin əsas hissəsini kredit əməliyyatlarından gələn gəlirlər olduğunu nəzərə alsaq bu zaman bankların bu əməliyyatları yerinə yetirməyə məcbur olduqlarını deyə bilərik. Aktiv əməliyyatların nəticələri bankın balansının aktiv hissəsində göstərilir, bu göstəricilər əsasında bankın resurslarının yerləşdirilməsi, eyni zamanda onlardan istifadənin səmərəliliyi təhlil edilir. Aşağıda qeyd edilən əməliyyatlar bankların aktiv əməliyyatlarını təşkil edir.

1. Kredit əməliyyatları. Bu əməliyyatlar nəticəsində bankın kredit portfeli yaradılır. Kredit əməliyyatı pul vəsaitlərini müvəqqəti istifadə etmək üçün qaytarmalı və ödənilmək şərti ilə yerləşdirilməsində kreditor və debitor arasındakı münasibətdir.
2. Kassa əməliyyatları. Kommersiya bankının müştəriləri ilə apardığı nağd hesablaşmaları əhatə edir.
3. Hesablaşma əməliyyatları. Bankların müştəriləri ilə və ya təmasda olduqları təşkilatlar arasında iqtisadiyyatda gedən bütün hesablaşmaları icra edirlər.

4. İnvestisiya əməliyyatları. Bu, bankların qiymətli kağızlarla apardığı əməliyyatların məcmusudur. Bankların investisiya əməliyyatları nəticəsində investisiya portfeli yaranır və bu bankın maliyyə cəhətdən daha sağlam olmasını təmin edir.

Bankların passiv əməliyyatlarına müştərilərin hesablaşma, cari və müddətli hesablarına pul vəsaitlərin cəlb edilməsi, qiymətli kağızlar buraxılışı, digər banklardan borc şəklində vəsaitlərin cəlb olunması aid edilir. Bankların həyata keçirdiyi passiv əməliyyatlar bank resurslarını formalaşdırır. Kommersiya banklarının resursları, daha aydın desək onların passivləri iki hissəyə ayrılır. Şəxsi vəsaitlər və bank tərəfindən cəlb olunmuş vəsaitlər. Passiv əməliyyatlar banklara mənfəət əldə etmək üçün kredit verilməsi, qiymətli kağızlara sərmayə qoyuluşu və.s üçün vəsait toplamağa imkan yaradır. Kommersiya bankları öz likvidliyini qorumaq, aktiv əməliyyatlar həyata keçirə bilmək üçün mütləq şəkildə dayanıqlı resurs bazasına sahib olmalıdırlar. Elə bu səbəbdəndir ki, kommersiya bankları daim öz resurs bazalarını genişləndirməyə çalışırlar. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi kommersiya banklarının resursları iki mənbədən ibarətdir. a) xüsusi vəsaitlər b) cəlb olunmuş vəsaitlər. Xüsusi vəsaitlər qismində səhmdarların banka yatırdığı kapital, ehtiyat və digər fondlar, bölüşdürülməmiş mənfəət və digər mənbələrin daxil olduğu özünəməxsus xüsusi kapital çıxış edir. Digər banklardan cəlb edilmiş kreditlər, müştərilərin banka qoyduğu depozitlər, müştərilərin cari, hesablaşma hesablarındakı, müxbir hesablarındakı vəsaitlər və digər vəsaitlər bank tərəfindən cəlb olunmuş vəsaitlərə aiddir.

Passiv əməliyyatları aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər.

1) Hüquqi və fiziki şəxslərdən əmanət və depozitlərin tələbolunanadək, müddətli və s. olmaqla cəlb olunması qəbulu, hüquqi şəxslərə hesablaşma, cari və digər hesabların açılması və xidmətlərin göstərilməsi

2) Mərkəzi Bankdan və digər kommersiya banklarında alınmış kreditlər

3) Bank tərəfindən qiymətli kağızların emissiyası ilə əlavə vəsaitlərin cəlb olunması

4) Bankın mənfəəti passivlərin formalaşma mənbəyi kimi

Dünya bank təcrübəsində toplanma üsuluna görə cəlb olunmuş vəsaitləri iki qrupa ayırırlar 1) depozit 2) depozitdən kənar. Depozitlər iqtisadi məzmununa və istifadə müddətlərinə görə isə iki qrupa 1) Tələb olunanadək 2) müddətli depozitlərə ayrılır. Kommersiya bankları əhalidən və şirkətlərdən əlavə pul vəsaitlərinin cəlb olunması və passivlərinin artırılması məqsədi ilə səhm, istiqraz, sertifikat, veksəl kimi qiymətli kağızların emissiyasını edirlər. Kommersiya bankları cəlb olunmuş vəsaitlər hesabına əlavə kapital cəlb edir və daha sonra cəlb edilmiş vəsaitlərdən aktiv əməliyyatların həyata keçirilməsində istifadə etmiş olurlar.

İstiqraz üzrə vəsaitlər və bankın xüsusi kapitalı bank ehtiyatlarını təşkil edir. Bankların xüsusi kapitalı digər müəssisələrin kapitalından fərqlidir. Belə ki, bankların xüsusi kapitalı bütün kapitalın 10%-ni təşkil etdiyi halda, digər müəssisələrdə bu rəqəm 40-50%-təşkil edir. Bankın xüsusi kapitalı bankın fəaliyyətini davam etdirə bilməsi üçün bir neçə vacib funksiyanı yerinə yetirir.

Müdafiə funksiyası. Bank aktivlərinin əsas hissəsi daha aydın desək təxminən 80 % bankın müştəriləri tərəfindən maliyyələşdirilir. Buna görə də bankın səhmdar kapitalının və onlarla eyniləşdirilən vəsaitlərin əsas funksiyası müştərilərin maraqlarının təmin olunmasından ibarətdir. Bankın ləğv olunması zamanı müştərilərə ödənilməli olan kompensasiyanı Xüsusi kapitalın müdafiə funksiyası təmin edir. Bankın Xüsusi kapitalı gələcəkdə baş verə biləcək gözlənilməz xərclər meydana gəldiyi zaman bankın normal fəaliyyətini davam etdirməsinə imkan verən ehtiyatın yaradılması yolu ilə bankın ödəmə qabiliyyətinin qorunmasını təmin edir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bankda bu səbəbdən yaranmış ziyanın əksər hissəsi bankın hesabına deyil, cari aktivlər hesabına ödənilir. Digər müəssisələrdən fərqli olaraq bankın ödəmə qabiliyyəti

xüsusi kapitalın bir hissəsi ilə təmin edilir. Aktivlərin dəyəri ilə öhdəliklərin məbləğinin bərabər olması bankın ödəmə qabiliyyətli hesab edilməsinə əsas verir. Kapitalın müdafiə funksiyasının məzmunu bu gün xüsusilə aktualdır. Operativlik funksiyası. Kommersiya bankının fəaliyyətə başlamaq üçün torpaq bina, avadanlıq kimi aktivlərə, eyni zamanda gələcəkdə gözlənilməz ziyanın baş verməsi halları üçün maliyyə ehtiyatlarının yaradılması üçün istifadə edilən ilkin kapital ehtiyacı var. Bu məqsədlər üçün xüsusi kapitaldan istifadə edilir.

Bankların xüsusi vəsaitləri eyni zamanda tənzimləyici funksiya rolunda da çıxış edir. Tənzimləyici funksiya bankların normal fəaliyyət göstərməsi üçün vətəndaşların ümumi marağını nəzərə alaraq dövlət orqanlarına bank tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatlara nəzarət etmək imkanı verən qanun və qaydalarla fəaliyyət göstərir. Kommersiya banklarının bank ehtiyatlarının quruluşu bir-birindən fərqli ola bilər belə ki, kommersiya banklarının ixtisaslaşma dərəcəsindən və ya universallaşmasından, fəaliyyət xüsusiyyətlərindən, kredit bazarının mövcud vəziyyətindən və digər faktorlardan asılı olaraq dəyişə bilər. Misal olaraq, qısamüddətli kreditləşdirmə üzrə əməliyyatlar aparan kommersiya bankları, resurs olaraq qısamüddətli depozitlərdən istifadə edir ki bu da cəlb edilmiş vəsaitlərin əsas növü sayılır. İnvestisiya bankları isə, əsasən qiymətli kağızların alışından, dövlət və səhmdar şirkətlərin və müəssisələrin xüsusi məqsədli fondların kapital yatırımları üçün nəzərdə tutulmuş və digər kredit və maliyyə institutlarından əldə edilmiş uzunmüddətli istiqrazlardan istifadə edir. İstisna deyil ki, kommersiya bankları inkişaf etdikcə və fəaliyyət sahəsi genişləndikcə ən etibarlı müştərilərinin hesablarına ssuda məbləğini köçürmə yolu ilə kreditlər verərək ehtiyatlar yaradacaqlar. Bu cür əməliyyatlar yalnız bankın ödəmə qabiliyyətinin qorunmasına nəzərə alınaraq aparılır. Kommersiya banklarının sahib olduqları xüsusi vəsaitlərinin quruluşu kəmiyyət tərkibinə görə yekcins deyildir və zaman keçdikcə bir sıra faktorlardan asılı olaraq, xüsusilə də bank tərəfindən əldə edilən gəlirin istifadə xarakterindən asılı olaraq dəyişə bilər.

Azərbaycanda səhmdar bankların nizamnamə kapitalı əsasən səhmlərin ödənilməsindən əldə olunan vəsaitlər hesabına formalaşır. Eyni zamanda kapital yalnız pul vəsaitləri ödənişləri hesabına deyil, həmçinin maddi və qeyri-maddi aktivlər, eləcə də üçüncü şəxslərin qiymətli kağızları hesabına formalaşır. Toplanmış məlumatlara əsasən deyə bilərik ki bəzi banklarda bankın maddi aktivləri nizamnamə kapitalının 70%-ni əhatə edir, bu isə bank tərəfindən onların kreditləşdirmə ehtiyatları kimi istifadə edilməsi imkanlarını azaldır və onun ödəmə qabiliyyətinin səviyyəsini aşağı salır. Eyni hal qeyri-maddi aktivlərin kommersiya bankın nizamnamə kapitalında əhəmiyyətli hissə təşkil etməsi zamanı da yaranmışdır. Son illər banklarda nizamnamə kapitalını yaradan pul vəsaitlərinin tərkibində xarici valyuta, eləcə də qiymətli kağızların miqdarı artmaqdadır. Bankın xüsusi kapitalı onun aktiv əməliyyatlarının həcmnin artırılmasının əsasını təşkil edir. Bu səbəbdən hər bir bank üçün onun aktivlərinin artırılması mənbələrinin tapılması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin mənbələr keçmiş illərin bölüşdürülməmiş gəliri, bank ehtiyatları da daxil olmaqla qiymətli kağızların əlavə buraxılışının yerləşdirilməsi və yeni səhmdarların cəlb edilməsi ola bilər. Xüsusi kapitalın idarə edilməsi passivlərin sabitliyinin və bankların gəlirliliyinin təmin edilməsində əsas faktor hesab edilir. Kommersiya bankları şəxsi kapitalının idarə edilməsi məqsədi ilə dividend siyasəti də müəyyən etməlidir. Qeyri-sabit maliyyə vəziyyəti və fond bazarının inkişaf etmədiyi dövrdə bir çox banklar şəxsi kapitalın artırılmasına gəlirin toplanması vasitəsilə nail olurlar. Banklar tərəfindən dividendlərin kapitallaşması bir çox hallarda səhm kapitalının artırılması üçün ən asan və bahalı vasitədir. Eyni zamanda bəzi banklar müəyyən etmişlər ki, onların səhmlərinin məzənnəsi ödənilən dividendlərin səviyyəsindən asılıdır, yəni, dividendlərin artması səhmlərin məzənnəsinin də artmasına gətirib çıxarır. Bu da öz növbəsində, səhmlərin yüksək gəlirliliyi kapitalın əlavə səhmlərin satışı vasitəsilə artmasını şərait yaradır. İri kommersiya bankları pul ehtiyatlarının cəlb edilməsinin səmərəli metodu kimi səhmlərin emissiyasından geniş istifadə edirlər. Kommersiya bankları eyni

zamanda həm sadə səhmlərin, həm də imtiyazlı səhmlərin emissiyasını həyata keçirir. İmtiyazlı səhmlər investisiya obyektı olaraq sadə səhmlərə nisbətən daha az riskli hesab olunmasına baxmayaraq onlar üzrə dividendlərin səviyyəsi sadə səhmlərə görə ödənilən dividendlərin orta səviyyəsindən azdır. Bank kapitalında imtiyazlı səhmlərin payı sadə səhmlərə nisbətən çox azdır. Bir çox hallarda Respublikada fəaliyyət göstərən bəzi banklar öz əməkdaşlarına imtiyazlı səhmlər şəklində illik mükafatlar verir. Bazarda imtiyazlı səhmlərə olan tələb çox aşağıdır, çünki iri investorlar bankın idarə edilməsində fəal iştirak etməyi əsas götürürlər. Lakin bu problemi konversiyalı imtiyazlı səhmlərin buraxılması ilə həll etmək mümkündür. İqtisadçıların fikrincə respublikamızda iqtisadi vəziyyətin sabitləşməsi etibarlı, uzunmüddətli alətlərə, o cümlədən imtiyazlı səhmlərə olan tələbatın artmasına səbəb olacaq. İri kommersiya bankların öz səhmlərini fond bazarında yerləşdirmək imkanları vardır. Banklar səhmlərin qiymətlərinə təsir edərək və dividendlərin səviyyəsini müəyyənləşdirərək əlavə gəlir əldə edilməsi məqsədilə səmərəli əməliyyatlar həyata keçirməyə çalışırlar. Kiçik banklar üçün isə əlavə ehtiyatların yaradılmasında səhmlərin buraxılması metodu iri banklar qədər asan və əl çatan deyil. Əmanətçilərin vəsaitlərini banka depozit olaraq cəlb etmək şəxsi kapitalın artırılmasından daha ucuz və səmərəlidir. Xarici ölkələrin bank təcrübəsində xüsusi kapitalın artırılması məqsədi ilə istiqrazların buraxılması geniş yayılmışdır. Daim inkişaf etməkdə olan kommersiya bank öz əməliyyatlarını maliyyələşdirmək üçün hər zaman uzunmüddətli kapitalla ehtiyac duyur. Bu tələbat istiqrazların girovdan çıxarılmasının maliyyələşdirilməsi vasitəsilə ödənilir. Ölkəmizdə bu metod hələlik geniş tətbiq edilmir. Bank tərəfindən cəlb edilmiş vəsaitlər bank ehtiyatlarının quruluşunda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xarici ölkələrin bank təcrübəsinə nəzər salsaq görürük ki bütün cəlb edilmiş vəsaitlər depozitlərə və digər cəlb edilmiş vəsaitlərə bölünür. Kommersiya banklarının cəlb edilmiş vəsaitlərinin əsas hissəsi əmanətçilərin depozitləridir. Onu da qeyd edək ki, depozitlər yalnız Mərkəzi Bankın bu cür əməliyyatları həyata keçirmək üçün lisenziyasını əldə etmiş banklar tərəfindən

cəlb edilə bilər. Banklara müştərilərin vəsaitlərinin depozitə olaraq cəlb etmək hüququ bankın qeydiyyatdan keçdiyi tarixdən ən azı 2 il sonra verilir. Depozitlərə vəsaitlərin cəlb olunması yazılı şəkildə olmaqla iki nüsxədə (biri əmanətçiyə verilir digəri isə bankda qalır) olmaqla müqavilə ilə rəsmiləşdirilir. Kommersiya bankları əmanətçilər qarşısında öhdəlik olaraq əmanətlərin qorunmasını və investorlar qarşısındakı öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirməyi öz üzərinə götürür. Banklar tərəfindən cəlb edilmiş vəsaitlərin digər hissəsi isə istiqraz şəklində və ya özünün borc öhdəliklərinin pul bazarında satışı ilə əldə olunan ehtiyatlardır. Hal-hazırda depozitlər müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirilir. Bunlar aşağıdakılardır: tələb olunanadək depozitlər; müddətli depozitlər; əmanət yatırımları; qiymətli kağızlara yatırımlar. Depozitləri eyni zamanda müddətinə, əmanətçilərin növlərinə, vəsaitlərin verilməsi və qaytarılması şərtlərinə, faizlərinə, imkanlarına və s. görə də fərqləndirmək mümkündür.

1.2 Kommersiya banklarının kredit siyasətinin mahiyyəti

Kommersiya bankları da digər müəssisələr kimi öz mənfəətini daim artırmağa çalışır. Bunun üçün də banklar müştərilərə verdikləri kreditlərin həcminin artırılmasına eyni zamanda kredit risklərinin aşağı salınmasına çalışırlar. Bu səbəbdən də kommersiya bankları öz kredit siyasətlərini hazırlayarkən müştərilərə verilən kreditlərdən əldə edilən gəlirlərin artırılması və ona paralel olaraq kredit risklərinin aşağı salınmasını nəzərə alırlar. Kommersiya bankları kredit siyasətini hazırlayarkən makroiqtisadi, sahə, region, bank daxili amilləri əsas götürürlər. Bu amilləri qısaca olaraq şərh etməyə çalışaq.

Makroiqtisadi amillər obyektiv xarakter daşıyır və bu amillərə daxildir

- Ölkənin ümumi iqtisadi vəziyyəti
- Mərkəzi bankın pul-kredit siyasəti
- Hökumətin maliyyə siyasəti

Kommersiya bankları kredit siyasətini müəyyən edərkən sadalanan makroiqtisadi göstəriciləri nəzərə almalı və öz siyasətlərini ona uyğun olaraq müəyyən etməlidirlər. Makroiqtisadi amillər obyektiv xarakter daşıyır. Ölkənin makroiqtisadi vəziyyəti həmçinin real sektorun vəziyyəti bütün maliyyə bank sisteminə öz təsirini göstərir və dövlətin pul-kredit və maliyyə siyasətini müəyyən edir. Mərkəzi bankın qərarları da kommersiya banklarının kredit siyasətini öz təsirini göstərir. Daha aydın desək Mərkəzi Bankın antiinflasiya siyasəti daha doğrusu yenidən maliyyələşdirmə dərəcələri və məcburi ehtiyat normalarının artırılması bank sisteminin kredit vermə potensialına mənfi təsir göstərir çünki kommersiya banklarının kredit vermək üçün nəzərdə tutulan ehtiyatı azalmış olur. Büdcə defisitinin daxili dövlət istiqrazları ilə aradan qaldırılması

kommerisiya banklarının krediti risksiz və daha gəlirli əməliyyatlara yönəltməyə təşviq edir ki bu da sonda kreditin real sektordan sıxışdırılmasına yəni xalq təsərrüfatına kredit qoyuluşlarının azalmasına gətirib çıxarır. İqtisadiyyatın zəiflədiyi bir dövrdə inflyasiyanın artması işsizliyin artması istehsalın azalması milli valyutanın kursunun düşməsi bankları ciddi və addımlar atmağa yönəldir. Bu səbəbdən də kommersiya bankları öz vəsaitlərini daha tez gəlir gətirən sahələrə möhtəkirlik əməliyyatlarına yönəltməyə sövq edir. Kreditləşmə baxımından real sektor iqtisadiyyatın zəiflədiyi bir vaxtda onlar üçün cəlb edici görünmür. Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etməsi Ümumi Daxili Məhsulun artması milli valyutanın digər valyutalar qarşısında dəyər qazanması həmçinin hökumətin uğurlu maliyyə siyasəti kommersiya banklarının kredit siyasətini real sektora digər sahələrə iri tutumlu kreditlər verməyə resurslardan səmərəli istifadəyə kredit üçün tələb olunmuş faiz dərəcələrinin aşağı olmasını tələb edir.

Sahə və region amilləri dedikdə

- Kommersiya bankının fəaliyyət göstərdiyi region və sahələrdəki iqtisadi vəziyyət
- Müştəri tərkibi və onların kreditə olan tələbinin həcmi
- Həmin regionda fəaliyyət göstərən digər rəqib bankların sayı

Onu da qeyd etmək ki, kreditləşmə prosesi bankın keyfiyyətli və yüksək gəlirli kredit portfelinin təşkilində bank üçün ciddi bir işdir. Dəqiq təşkil edilmiş kreditləşmə prosesi kredit riskini minimuma endirməyə imkan verir. Bank fəaliyyətində bütün risklər bir-birilə sıx surətdə əlaqəlidir. Kredit riski bank fəaliyyətindəki bütün risklərin meydana çıxmasına təkan verən amildir. Bu səbəbdən də bankın sağlam fəaliyyət göstərməsi üçün bilavasitə kredit prosesi düzgün təşkil edilməlidir. Kreditləşmə prosesini iki mərhələyə ayırılır. Birinci mərhələdə kreditin verilib-verilməməsi müəyyən etmək məqsədi ilə müştərinin tərəfindən təqdim olunan kredit ərizəsi təhlil edilir. Əgər ərizənin təhlilində hər

hansısa uyğunsuzluq aşkar edilməzsə daha sonra bank ilə müştəri arasında kredit münasibətinin tənzimlənməsi üçün kredit müqaviləsi bağlanılır. Bank üçün kreditləşmə prosesinin ilk mərhələsi ən məsuliyyətli mərhələ sayılır. Çünki, bank bu mərhələdə gələcəkdə yarana biləcək kredit riskinin qarşısını ala bilər. Kreditləşmə prosesinin ikinci mərhələsində bank verilmiş kreditin məqsədli istifadə edilməsi üçün müştərinin cari fəaliyyətini nəzarətdə saxlayır. Banklar təqdim etdikləri kreditləri, hüquqi şəxslərdə olduğu kimi, fiziki şəxslər arasında da təminatlılıq, qaytarılmalı, müddətlilik, ödəncilik prinsiplərinə uyğun olaraq yerləşdirirlər. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafındakı fiziki şəxslərin kreditləşdirilməsinin rolu olduqca önəmlidir və bu rol daim artmaqdadır. Əhalinin kreditləşməsinin artırılması istehlakçıların ödəniş qabiliyyətini artırmaqla ilk növbədən ölkədə, istehsal olunmuş məhsulların tez satılmasına, əmtəə dövriyyəsinin sürətlənməsinə səbəb olur. Makroiqtisadi səviyyədə inflyasiyanın və işsizliyin səviyyəsinin minimuma endirilməsinə, istehsalın inkişafına, eyni zamanda milli gəlirin də artmasına müsbət təsir göstərir. Kreditləşmənin artması həmçinin müəssisə və firmaların istehsal və ya təklif etdiyi məhsul və xidmətlərin reallaşdırılmasını sürətləndirir və istehsalın inkişafında fasiləsizlik prosesini təmin etmiş olur. İstehsal və satışın artması da öz növbəsində yığılan vergilərin və son nəticədə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artmasına səbəb olur. Digər tərəfdən əhalinin ipoteka krediti ilə təmin olunması ölkədə mənzil bazarının inkişafına da yol açır. Həmçinin xarici bank təcrübəsində əhaliyə verilən kreditin növlərindən biri də təhsillə bağlı verilən kreditlərdir. Əhalinin kreditləşdirilməsinin ölkənin sosial probleminin həllində rolu da danılmazdır. Əhali istehlak və ipoteka krediti vasitəsilə özünün istehlak ehtiyaclarını təmin etməklə ölkənin iqtisadi və sosial inkişafını yaxşılaşdırmış olur. İnkişaf etmiş ölkələrdə bankların fiziki şəxslərə verdikləri kreditlər arasında istehlak və ipoteka kreditləri üstünlük təşkil edir. Kreditlərin bu növləri banklara gəlirlərini artırmağa imkan yaradır. İstehlak krediti müasir dövrdə kreditləşmənin ən sərfəli növlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Bu səbəbdən də istehlak kreditinin gələcəkdə bankların və bank

xidmətlərinin idarə edilməsində əsas rola malik olacağı gözlənilir. Kreditin bu növü əhalinin istehlak tələblərinin təmin edilməsinə istiqamətlənib. O, əmtəə və pul formasına malikdir. İstehlak krediti digər kredit növlərindən fərqli olaraq bahalı və riskli xarakterə malikdir və onun riskli olması iqtisadi vəziyyətdən, əsasən də istehlakçının gəlirlərindən və təhsilindən bilavasitə asılıdır. İstehlak krediti üzrə müəyyən olunmuş faiz dərəcəsi də digər kredit növləri ilə müqayisədə yüksək olur. Bunu istehlak kreditinin "pərəkəndə" xarakter daşması əlaqələndirmək olar. Dünya və yerli bank təcrübəsinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, əhali tərəfindən istehlak tələbatını ödəmək üçün hər zaman bank kreditinə ehtiyac duyulur. İstehlak krediti də qısamüddətli və uzunmüddətli olmaqla iki cür olur. Həmçinin istehlak məqsədi ilə verilən kreditləri birbaşa və dolaylı kreditlərə ayırmaq olar. Birbaşa kreditləşmə zamanı kredit müqavilə birbaşa bank və kredit götürən müştəri arasında imzalanır. Dolaylı istehlak krediti bağlanarkən isə bank və müştəri arasında digər bir təşkilat vasitəçilik rolunda çıxış edir. Bu növ təşkilatlara misal olaraq ticarət müəssisələrini, mağazaları, firmaları və s. göstərmək olar. Bu növ kreditləşdirmə zamanı kredit müqaviləsi müştəri ilə vasitəçi təşkilat arasında imzalanır. Ssuda isə bank tərəfindən təqdim olunur. Araşdırmalar göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrin bank təcrübəsində banklar dolaylı istehlak kreditindən geniş istifadə edirlər. Çünki kreditləşmənin bu növü banklara hər şeydən əvvəl kredit riskinin aşağı salınmasına imkan yaradır. İnkişaf etmiş ölkələrdə son dövrlər kateqlərin və avtomobillərin əldə edilməsi məqsədilə əhaliyə verilən istehlak kreditləri geniş yayılmışdır. Kreditin bu növü avtomobilin dəyərinin 10 %-i əvvəlcədən ödənməklə 23 ilə, bəzən də, məsələn, Böyük Britaniya kimi ölkədə 5 il müddətinə verilir. ABŞ və digər qərb ölkələrində istehlak kreditindən istifadəyə tənzimləyən xüsusi hüquqi norma və qaydalar var. ABŞ-da olan belə qaydalardan birinə görə bank tərəfindən borc götürənin kredit qabiliyyətinin müəyyən edilməsində əsas meyarları müəyyən edir. Daha dəqiq desək müştərinin kredit qabiliyyəti bank sistemi vasitəsilə qiymətləndirilərkən müştəri haqqında əldə edilmiş informasiyanın bank tərəfindən necə istifadə

olunması, müştəri haqqında hansı informasiyanın bank tərəfindən tələb oluna bilməsi və s. qaydaları özündə birləşdirir. Banklar qanun çərçivəsində müəyyən edilən qaydada resursları çeşidli aktivlərə yerləşdirir və əvəzində gəlir əldə edirlər. Kommersiya bankları fondlarını istifadə edərkən, üç əsas məqama diqqət edirlər.

Banklar fondlarını istifadə edərkən, üç önəmli məqama diqqət edirlər.

Bunlar:

1. güvənli (riski minimum);
2. likvidliyi (təhlükəsiz müddət);
3. gəlirlilik (gəlirlilik maksimum).

Bu üç önəmli məsələnin həlli üçün müəyyən bir müddəti əhatə edir və bu müddət içində bir neçə amillər diqqətə alınır. Kredit tələblərinin dəyərləndirilməsi. Kreditləşdirmə, banklar üçün mənfəətli, mənfəətli olduğu qədər də riskli bir funksiyadır. Şübhəsiz, verilən hər bir kredit, dəyişik ölçüdə də olsa bir risk ünsürünə sahibdir. Kreditləşdirmə zamanı risk yaradan amillər aşağıdakılardır.

1. Gələcəkdə baş verə biləcək hadisələrin öncədən təxmin edilə bilməməsi səbəbindən;
2. Təbii fəlakətlər zamanı baş verən maddi ziyan (zəlzələ, yanğın və s.);
3. Kredit alan müəssisənin istehsal etdiyi məhsul və xidmətlərə qarşı bazarda tələbin aşağı düşməsi
4. Texnologiyada baş verən dəyişikliklərin kredit götürən firmanın satışlarına göstərdiyi mənfi təsir;
5. Ölkə və regionda baş verən iqtisadi prosesslər fonunda firmanın satışlarının azalması və ziyanla üzləşməsi;

6.Hökumətin qərarlarının kredit alan firmaların ödəmə qabiliyyətlərinə göstərdiyi neqativ təsir;(vergilərin artırılması və s.)

7.Kredit alan müştəriyə aid olan şəxsi amillər;

Banklar müştərilər haqqında informasiyanı aşağıdakı mənbələrdən əldə edirlər.

1.Müştəri ilə birbaşa görüşmə; 2.Şirkətin və ya şəxsin maliyyə vəziyyəti ; 3.Bankla müştəri arasında keçmişdə olan əməliyyatla haqqında məlumatlar; 4 .Risk mərkəzi təşkilatından əldə edilən məlumatlar ; 6.Firmanın vergi bəyannaməsi; 7.Bankın müştəri ilə bağlı olan bazar araşdırmaları; 8.Digər bilgi mənbələri.

Kredit təhlilində bankların məqsədləri. Kredit tələbinin təhlil edilmə məqsədi kredit tələb edən müştərinin (fiziki və ya hüquqi şəxsin), kreditin müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq geri ödəmə gücünə hansı səviyyədə sahib olub - olmadığını öyrənməkdir.

Firmaların maliyyə ehtiyacına təsir edən əsas amillər aşağıdakılardır.

1.firmanın sürətlə böyümə trendinə sahib olması və əlavə maliyyə dəstəyinə ehtiyac duyması

2.firmanın müəyyən bir dövrdə zərər etməsi və bu zərərin kreditlə aradan qaldırmaq istəyi

3.firmanın yüksək səviyyədə dividend ödənişləri etməsi

4.Mövsümlük hərəkətlər.

Kommersiya bankları kredit üçün müraciət edən müştərinin gələcəkdə yarana biləcək risklərini təhlil etdikdən sonra kreditin verilib-verilməməsi ilə bağlı qərar verir.Bu qərar bəzi hallarda kreditin verilməsindən imtina edilməsi də olur. Kredit tələblərinin rədd səbəblərini üç başlıq altında qeyd edərək onları təhlil edək:

- 1.Kredit tələb edənlərlə bank arasında olan keçmiş və cari əlaqədar;
- 2.Bankın daxili kredit siyasətindən qaynaqlanan rədd səbəbləri;
- 3.Qanunauyğun rədd.
- 4.Firmanın cari likvid vəziyyətinin borc ödəməyə üçün əlverişli olmaması;
- 5.Firmanın öz sərmayəsinin yetərsiz olması;
- 6.Bankın şirkətin idarəetmə sisteminə olan güvənsizliyi;
- 7.Firmanın satış həcmnin və fəaliyyət nəticələrinin konyukturaya ilə olan güclü bağlılığı;

Bankların kredit siyasətindən qaynaqlanan rədd səbəbləri:

- 1.İstənilən kreditin müddətinin uzun olması və bu səbəbdən də əməliyyatın bank üçün səmərəsiz kimi qiymətləndirilməsi
- 2.Müştəri tərəfindən tələb edilən kredit məbləğinin çox az və ya çox yüksək olması;
- 3.İstənilən kreditin, bankın verməyə planlaşdırdığı kredit növlərindən olmaması;
- 4.Firmanın fəaliyyətdə olduğu sektorun bankın kredit verdiyi sektorlara daxil olmaması;
- 5.Kredit tələb edən müəssisənin həmin bankın əmanətçisi olmaması;
- 6.Firmanın kreditin müəyyən nisbətində əmanət şəklində bankda saxlamaması.

Kommersiya bankının aktiv əməliyyatlarından biri də onun kassa hesablaşma əməliyyatları sayılır. Banklar iqtisadiyyatda kassa rolunda da çıxış edərək dövrüyyədən nağd pulun bankın kassalarına daxil olmasını təmin edir; Eyni zamanda müəssisələrə, təşkilatlara, idarələrə və əhaliyə nağd pul verir,

müəssisələrin, təşkilatların və idarələrin kassalarına daxil olan nağd pulların inkassasiyasını həyata keçirir. Banklar müştərilərə göstərdiyi kassa xidmətlərini müqavilə əsasında edir. Mövcud qanunvericiliyə görə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bütün müəssisələr sərbəst pul vəsaitlərini banklarda saxlamalıdırlar. Müəssisələr sərbəst pul vəsaitlərini öz kassalarında yalnız banklar tərəfindən müəyyən edilmiş limit əsasında saxlaya bilərlər. Kassada limitdən yuxarı olan bütün vəsaitləri müəssisələr ona xidmət edən banka təhvil verməlidir. Bank mövcud qanunvericiliyə və özünün nizamnaməsinə əsasən müstəqil balansə və şəxsi vəsaitinə malik olan istənilən mülkiyyət formalı müəssisələrə, təşkilatlara və idarələrə, hüquqi şəxs yaratmadan fəaliyyət göstərən sahibkarlara qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli kreditlər verir, həmçinin Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına istehsal kreditləşməsi üzrə xidmətlərini təklif edir. Kommersiya bankları kreditin pərakəndə və topdan satış ticarət fəaliyyəti, turizm biznesi, həmçinin istehsalat sahəsi ilə məşğul olan müəssisələrə verilməsinə üstünlük verilir. Bu bankın riski azaltmaq istəyi ilə bağlı olaraq qiymətləndirilir. Bankda kreditləşmə formaları: Kredit (istehlak kreditləşməsi); kredit xətti; «Overdraft» hesablaşma hesabında vəsait çatışmazlığı yaranan zamanı kreditin verilməsi. Kreditlər müştərilərə təminat, müddətlilik, ödəncilik və qaytarılma prinsiplərinə nəzərə alınmaqla kommersiya müqaviləsi ilə verilir. Kredit işinin koordinasiyasının aparılması və kreditin verilməsi barədə qərarın qəbulunu Kredit Komitəsi tərəfindən həyata keçirir. Kreditin verilməsi barədə qərar qəbul edən, Kredit Komitəsi haqqında müddəalara əsasən fəaliyyət göstərən bankın daimi kollegial işçi orqanı Kredit Komitəsidir. Kredit Komitəsinin yaradılmasında məqsəd kreditin verilmə imkanları barədə ədalətli qərarın qəbul edilməsi, həmçinin bankın əlverişli kredit portfelini yaratmaqdır. Kredit siyasətinə əsasən bank öz nizamnaməsində kredit və investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün göstərilmiş məqsədlərlə müştərilərə kreditlər verir. Kredit portfelinin yaradılması bankda əmanətləri və hesablaşma hesabları olan və onlarla əməliyyatlar həyata keçirən müştərilər üçün

üçün xüsusi üstünlüyə malikdir. Bank tərəfindən kredit verilməsi borc alanın pul vəsaitinə müvafiq tələbatın və banka müqavilədə nəzərdə tutulmuş vaxtda kreditin qaytarılması üçün kifayətedici zəmanətin mövcudluğunun qeydiyyatı əsasında aparılır. Banklar öz şəxsi kapitalından və cəlb edilmiş vəsaitlərindən istifadə etməklə kreditin verilmə müddəti və həcmi üzrə yerləşdirir və cəlb edilən ehtiyatların balanslaşdırılmasını təmin etməklə kreditlər verir. Kreditin verilməsi ilə əlaqədar olan bütün məsələlər borc alan və bank arasında kredit müqaviləsi əsasında tənzim olunur. Kredit müqaviləsində aşağıdakılar öz əksini tapır: İlk olaraq Müqavilənin predmeti; • Kreditləşmə obyekt; • Kreditin qaytarılma müddəti və verilən məbləğin miqdarı; • Verilmə qaydası və kreditin ödənişi; • Faiz tarifi, dəyişdirilmə şərtləri və dövriliyi; • Bankın və kredit götürənin öhdəlikləri, həmçinin müqavilə şərtlərinin lazımi dərəcədə yerinə yetirilməməsinə görə məsuliyyət; • Zəmanətli kreditin vaxtında qaytarılmasını, kredit üzrə faizlərin ödənişini nəzərdə tutan borc alanın (həmçinin üçüncü şəxsin) vəzifəsi, borc üzrə digər məsuliyyət növləri; • Təminatın və kreditin məqsədli istifadəsini yoxlama üsulları və formaları; • Müqavilə üzrə mübahisələrin həlli yolları; • Tərəflərin razılığı ilə digər şərtlər. Kredit müqaviləsinin forması bank tərəfindən hazırlanır. Kredit müqaviləsinin şərtlərinə bank və borc alan tərəfindən ciddi yanaşılması və müqavilənin şərtlərinə əməl olunması zəruridir. Kredit müqaviləsində lazım gəldikdə bank tərəfindən borc alanın təsərrüfat fəaliyyətinin, onun maliyyə vəziyyətinin, borc alanın fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin öyrənilməsinin mümkünlüyü qeyd olunur. Kredit müqaviləsi qüvvədə olduğu müddət ərzində bank tərəfindən aşağıdakı tədbirlər vasitəsilə kredit monitorinqi aparılır:

- 1.Kredit vəsaitinin məqsədli istifadə edilib-edilmədiyinin araşdırılması.
- 2.Girovun vəziyyətinin tədqiqi üçün borc alan müştərinin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- 3.Kredit götürən müştərinin hesablaşma hesabına pul vəsaitlərinin orta gündəlik daxilolmalarına, gündəlik və ay ərzində daxilolmaların dövrüliyinə baxış;
4. Kredit götürənin faizlərin ödəniş qrafikinə

riayət etməsinə nəzarət. Banklar əsasən kredit risklərinin idarə olunması məsələlərinə diqqət yetirir. Kredit verilməsi barədə son qərar yalnız kredit vəsaitinin təminatı tam öyrənildikdən sonra qəbul edilir. Kreditin təminatı dedikdə banka kreditdən istifadəyə görə kredit və faizlərin lazımı qaydada və vaxtında qaytarılmasına əminlik yaradan şərtlər və öhdəliklər məcmusu başa düşülür. Bank tərəfindən verilən kreditlər istehsalat avadanlıqları, hazır məhsullar, mal ehtiyatları, qiymətli kağızlar, əmlak hüquqları, həmçinin bank zəmanəti hüquqi və ya fiziki şəxslərin zəmanəti ilə təmin edilə bilər. Təklif edilən təminatın qiymətləndirilməsi üçün bank digər təşkilatlarının xidmətlərindən istifadə edə bilər. Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən bankda kreditləşmənin əsas şərtləri aşağıdakılardır:

- Satış üçün (likvid) təminatın mövcudluğu; •
- Bankda hesablaşma hesabının mövcudluğu; •
- Overdraft üzrə kredit vəsaitinin məbləği hesablaşma hesabı üzrə pul vəsaitinin dövriyyəsiindən əldə edilən müəyyən faizdən yüksək olmamalı;
- Sabit maliyyə vəziyyəti.

Kreditləşmə əməliyyatlarında kommersiya bankı hər bir müştəriyə fərdi olaraq yanaşır. Bank, həmçinin müştəriyə digər xidmətlər, misal olaraq akkreditivlərlə əməliyyatları təklif edir. Kreditləşmənin aparılması üçün ilk növbədə kommersiya bankı tərəfindən müəyyən edilmiş sənədlər toplusunu banka təqdim etmək zəruridir. Kommersiya bankları tərəfindən kredit ehtiyatlarının yaradılması, həmçinin onların istifadəsi kreditin funksiyası və hər şeydən əvvəl, bölüşdürmə funksiyasından asılıdır. Bölüşdürmə prosesi kredit ehtiyatlarının təmərküzləşməsi və onların ssudalara yerləşdirilməsi ilə bağlıdır. Əvvəl fəaliyyət göstərən ssuda fondunun formalaşmasının və istifadəsinin mərkəzləşdirilmiş sistemi bank sferasında ehtiyat bazasının formalaşması məsələsinə lazımi diqqət yetirilməməsinə gətirib çıxarmışdır. Banklar tərəfindən qısamüddətli və uzunmüddətli ssudaların verilməsi zamanı onlarda kredit ehtiyatlarının olması

asılılğı nəzərə alınmamışdır. Bankların maliyyə vəziyyətinin sabitliyinə və onların balansının dəyərliliyinə nəzarət həyata keçirilmirdi.

2.1 Kommersiya banklarının kredit bazarında əməliyyatlarının təsnifatı

Əməliyyat dedikdə məhsulun yaradılması ilə bağlı fəaliyyətlərin konkret növüdür başa düşülür. Bank fəaliyyəti mürəkkəb və eyni zamanda fərqli prosesdir. Əməliyyatlar ümumilikdə bank xidmətlərinin müəyyən texnologiyasını təşkil edən maliyyə, mühasibat və texniki üsullar vasitəsilə həyata keçirilir. Bank fəaliyyətini bir proses kimi zaman və məkan anlamında ölçmək mümkündür. Onu məsrəflər baxımından da təsvir etmək olar. Bütün bunlar bankın əməliyyatlarını müəyyən meyarlardan asılı olaraq nəzərdən keçirməyə əsas verir. Əməliyyatlar ilk olaraq təbiətinə görə 2 yere ayrılır

1.bank

2.qeyri-bank əməliyyatları

Bank əməliyyatları dedikdə bankların əsas fəaliyyətindən irəli gələn və tarixən pul-kredit təsisatı kimi ona təhkim olunan əməliyyatlardır. Bank əməliyyatlarına xüsusilə: müştərilərdən pul vəsaitlərinin əmanət kimi banka cəlb olunması, kredit əməliyyatları, hesabın açılması və bu hesabdən ödənişlərin həyata keçirilməsi üzrə əməliyyatlar aid olur. Bankın əsas fəaliyyətinə aid olmayan həmçinin hüquqi statusunu müəyyən etməyən, lakin digər müəssisələrlə yanaşı bank tərəfindən də həyata keçirilən əməliyyatlar qeyri-bank əməliyyatlarıdır adlanır. Nümunə olaraq bankın qiymətli kağızlar bazarında apardığı əməliyyatları göstərmək olar amma bu əməliyyatlar yalnız bank əməliyyatları hesab olunmur. Çünki bu növ əməliyyatlar birjalar üçün səciyyəvidir. Bank əməliyyatlarını məzmununa görə də bölünür:

- iqtisadi əməliyyat
- hüquqi əməliyyat,
- texniki əməliyyat

➤ bankın daxili təhlükəsizli ilə bağlı əməliyyatlara

Əməliyyatlar hüquqi təşkilinə görə: baza və köməkçi əməliyyatlara ayrılır. Hüquqi əməliyyatlar bankın hüquqi statusunu təyin edir və onlara kredit, depozit, hesablaşma əməliyyatları aiddir. Bank əməliyyatları qanunverciliyə əsasən lisenziya tələb olunan əməliyyatlara və həyata keçirilməsi üçün lisenziya tələb olunmayan əməliyyatlara ayrılır. Bütün əsas əməliyyatlar üçün lisenziya tələb olunur. Bank əməliyyatlarının qanunvericiliyə əsasən yerinə yetirilməsinə icazə olan əməliyyatlara və bank statusuna uyğun olmayan kommersiya banklarının fəaliyyətini tənzimləyən qanun tərəfindən qadağan edilən əməliyyatlara ayrılır. Bank fəaliyyətinin planlaşdırılması üzrə aşağıdakı əməliyyatlar fərqləndirilir:

- Strateji
- Taktiki

Banklar da digər müəssisələr kimi İnkişaf perspektivlərinin təyin olunması üçün planlar işləyib hazırlayırlar. Hazırlanan bu plan çərçivələri daxilində qarşıda qoyulan tapşırıqlara nail olmaq imkanlarını və mexanizmlərini müəyyən olunur. «Kredit idarəsinin inkişaf strategiyası» vacib sənədlərdən biridir. Bankların taktiki əməliyyatlarına bankın likvidlik qabiliyyətini qorumaq üçün gündəlik əməliyyatları aid etmək olar. Əhəmiyyət dərəcəsinə görə əməliyyatlar əsas və köməkçi olmaqla iki hissəyə ayrılır. Əlbəttə hər bir bank üçün bu və ya digər məqamda əməliyyatın birinciliyi müxtəlif ola bilər. Lakin əgər müddətli şəkildə yerinə yetirilən əməliyyatları istisna etsək, o zaman müştərinin öyrənilməsi üzrə ilə bağlı əməliyyatları əsas hesab etmək olar. İnfrastrukturun yaradılması ilə bağlı olan əməliyyatlar əsasən köməkçi əməliyyatlar sayılır (informasiya, metodiki təminat və.s). Bank əməliyyatları mürəkkəbliyinə görə sadə və mürəkkəb əməliyyatlara bölünür. Bu əməliyyatların xarakteri mahiyyət etibarilə bank əməkdaşlarının daxili

ixtisaslaşması və bəzən isə bankdaxili idarəetmə strukturunun xüsusiyyətlərini xarakterizə edir. Əməliyyatlar mütəmadi olaraq həyata keçirilməsinə görə: birdəfəlik və təkrarlanan əməliyyatlara ayrılır. Kommersiya bankında ankdə müştərilərin pul vəsaitlərinin akkumulyasiya edildiyi və sonralar ödənişlərin həyata keçirildiyi hesabın açılması ilə bağlı olan əməliyyat birdəfəlik əməliyyat hesab edilir. Bu zaman vəsaitlərin hesabdən silinməsi və ya hesaba köçürülməsi dəfələrlə təkrarlana bilər. Ayrı-ayrı kredit üzrə kredit müqaviləsinin bağlanması isə birdəfəlik əməliyyat kimi tanınır. Kreditlərin verilməsi və ödənilməsi, konyukturanın dəyişilməsi ilə əlaqədar müqavilənin dəyişdilməsi üzrə təkrar əməliyyatlar aparıla bilər. Bank əməliyyatlarını gəlirliliyinə görə: gəlirli və zərərli əməliyyatlara bölmək mümkündür. Bank əməliyyatları riskə görə də fərqləndirilir: Aşağı riskli və yüksək riskli əməliyyatlar kimi onları qruplaşdırıla bilər. İstənilən halda kommersiya bankları əməliyyatların risk şkalasını özləri müəyyən edirlər. Bir çox hallar pul-kredit idarələrinin fəaliyyətinin ideologiyasından asılı olur. Kommersiya banklarının Konservativ (ehtiyatlı) siyasəti bank əməliyyatlarının riskini azaltmağa yönəlsə də, eyni zamanda bankın gəlirliyi də azalır. Aqressiv (fəal yüksək riskli) siyasət bankın gəlirini artırmaq imkanı yaradır amma əksər hallarda itkilər də yaranır. Qiymətli kağızlar bazarında aparılan əməliyyatlar əksər hallarda yüksək riskli bank əməliyyatları hesab edilir. Bu növ əməliyyatları spekulyativ əməliyyatlar adlandırırlar.

Kredit iqtisadiyyatın ayrılmaz hissəsi olmaqla, ölkə iqtisadiyyatının inkişafına yeni müəssisələrin yaranmasına eyni zamanda mövcud müəssisələrin inkişafına şərait yaradır. Təkrar istehsal və yenidən bölgü kateqoriyası olaraq o, onun bütün fazalarında -istehsal, bölgü, dəyişdirmə, tətbiq olunma proseslərini sürətləndirir. Kreditin mahiyyəti fikizi və hüquqi şəxslərin müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin nağd pula ehtiyacı olan digər şəxslərə akkumulyasiyasında əks olunur. Kredit əməliyyatları aşağıdakı əlamətlər üzrə təsnif-ləşdirilə bilər:

1. Təminatdan növündən asılı olaraq: təminolunma tələb edil-mədən (blank) və təminolunma tələb edilməklə aparılan kredit əməliyyatları. Təminolunma tələb edilməklə aparılan kredit əməliyyatları da aşağıdakı növlərə ayrılır: veksel (veksel satın almaqla verilən kredit) əməliyyatları, əmtəə və ya qiymətli kağızları satın almaqla verilən kreditlər. Təminatı olan kredit növlərindən biri də qiymətli kağızların girov qoyulması müqabilində mərkəzi və kommersiya bankları tərəfindən verilən lombard kreditidir.
2. Ödənilmə müddətinə görə kreditlər: qısa müddətli (bir ilə qədər), orta müddətli (1 ildən 5 ilədək) və uzunmüddətli (beş ildən yuxarı) kreditlər.
3. Ödənilmənin xarakterinə görə: birdəfəlik və hissə-hissə ödənilən kredit.
4. Faizin alınması metoduna görə: faiz, kredit veril-dikdən dərhal sonra (veksellərin uçuğu, istehlak kreditinin verilməsi) və ya kredit qaytarıldıqda, yaxud da kreditin verildiyi müddət ərzində bərabər hissələrlə tutulur.
5. Borcluların kateqoriyalarına görə. Bu əlamət üzrə kreditin dörd növə ayrılır: a) Kommersiya məqsədi ilə götürülən kreditlər; b) Fond birjalarının vasitəçilərinə verilən kredit; c) Kənd təsərrüfatı ilə bağlı kreditlər; d) Son istehlakın kreditləşdirilməsi ilə əlaqədar verilən kredit.

Kommersiya krediti müəssisələrə müvəqqəti dövriyyə kapitalı çatışmazlığını və əsas kapital üzrə qoyuluşları tamamlamaq, müəssisənin mövcud olan istehsalını genişləndirmək və ya istehsalın davamlılığını təmin etmək məqsədi ilə verilir. Fond birjalarının fəaliyyət göstərən vasitəçilərə kredit, qiymətli kağızları satın almaq və birja əməliyyatlarında istifadə etmək məqsədi ilə verilir. Kənd təsərrüfatı krediti özü də iki yerə ayrılır: 1) Torpaq, tikili kimi aktivlərin və s. girov qoyulması müqabilində iri kapital xərclərini ödəmək üçün verilən ipoteka krediti; 2) Müvəqqəti məsələn, məhsul reallaşdırılarkən meydana çıxan xərclərin ödənilməsinə görə verilən qısa-müddətli kredit. Son istehlakın kreditləşdirilməsi üç formada həyata keçirilir: 1) Mənzil tikintisinin girov qoyulması müqabilində verilən kredit; 2) Hissə-hissə ödənilməklə istehlak əmtəələrinin alınması üçün

verilən kredit; 3) Müddəti başa çatdıqda birdəfəlik ödənilən kredit. Bankların borcvermə əməliyyatları yetərinə mürəkkəb və çoxpilləli proses sayılır. Borc götürən müştəri, banka kreditin məqsədi, müddəti, ödənilməsi qrafiki və s. məlumatlar olan rəsmi sənədlə müraciət edir. Bundan başqa o, özünün istehsal və maliyyə fəaliyyətinin bütün tərəfləri (istehlak kreditində isə şəxsi vəsaiti, gəliri, iş yeri və i.a.) haqqında ətraflı məlumat verməlidir. Kiçik firmalar banka kredit müqabilində təminat və ya zəmin təqdim etməlidir. Kreditlə bağlı sifarişlər bankın «uçot-ssuda» əməliyyatları idarəsinə daxil olur. Daha sonra kredit götürmək istəyən müştərinin ssudanı ödəyə biləcəyinə dair imkanının hansı səviyyədə olmasının qiymətləndirilməsi üçün kredit şöbəsinə yönəldirilir. Müştərinin müraciəti iki-üç direktordan ibarət olan uçot-ssuda komitəsində nəzərdən keçirilir. Bütün sifarişlər üzrə bu orqanın tövsiyələri vaxtaşırı olaraq bankın direktorlar şurasına bildirilir. Direktorlar şurası isə kreditin verilib-verilməməsi ilə bağlı son qərar qəbul edir. Xarici ölkələrin təcrübəsində şirkətlərə kreditin verilməsi kredit xəttinin»- açılması ilə həyata keçirilir. İngiltərədə «Overdraft» üzrə limit təyin edilir. Overdraft bank tərəfindən müştəriyə onun cari hesabındakı məbləğdən artıq məbləğdə kredit verilməsidir. Kredit xəttinin açılması kommersiya bankı ilə borc götürən müştəri arasında razılıq əldə edildiyi təqdirdə həyata keçirilir. Limit bankla müştərinin razılığına əsasən müəyyən müddət üçün nəzərdə tutulur, məsələn, bir il müddətinə təyin edilir. Bu müddət ərzində müştəri, bankla əlavə danışıqlar aparmadan ehtiyac olan zaman ssuda götürə bilər. Müştərinin maliyyə vəziyyətinin pisləşdiyi halda informasiyanın banka daxil olması bankın təsdiq olunmuş limit daxilində ssuda verməkdən imtina etmək səlahiyyəti verir. Kredit xəttinin açılması bir qayda olaraq bankın borc götürən müştəri qarşısında müəyyən tələb qoyması ilə həyata keçirilir. Bu tələb ondan ibarətdir ki, borc götürən müştəri özünün cari hesabında ən azı kreditin 20% məbləğini saxlamalıdır. Bu yolla bank bütün kredit məbləğini götürməyə, yaxud da, onun başqa banka köçürülməsinə imkan verməməklə bir növ borclunu özündən asılı vəziyyətdə

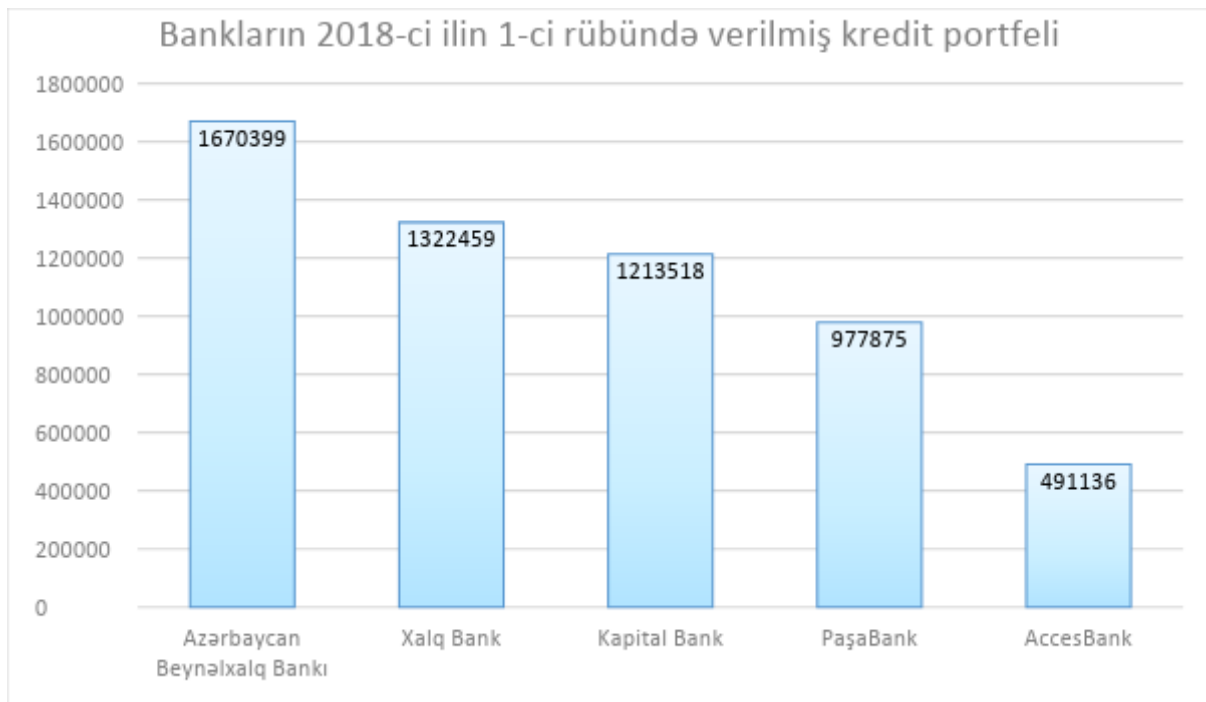
saxlamağa çalışır. Ölkələrin çoxunda banklar ilkin və ya baza faiz dərəcələri (ingiliscə prime rate, base rate) müəyyən edirlər ki, bunlar da birinci dərəcəli borclular tərəfindən təminat verilmiş ssudalar üzrə hesablanır. Bu, kreditlər üzrə faizin ən aşağı səviyyəsidir. Kommersiya banklarının müştərilərə təklif etdikləri kreditlər üzrə faiz dərəcələri onun növü və həcmindən, borc götürənin kapitalının kəmiyyətindən, onun bankla olan əlaqələrindən asılı olaraq dəyişir. Faiz dərəcəsinin artmasına görə kreditləri aşağıdakı kimi fərqləndirmək mümkündür: birinci dərəcəli borclular üzrə təminat verilməyən kreditlər (ilkin faiz dərəcələri), birjalarda qiymətli kağızlara, əmtəələrə və avadanlıqlara görə verilən kreditlər, debitor borclarına görə verilən kreditlər, təminat tələb olunmayan kənd təsərrüfatı krediti, istehlak krediti.

Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının əsas fəaliyyət istiqaməti məhs kreditlərin verilməsidir ki, bu kreditləri də aşağıdakı kimi təsnəfləşdirmək olar.

- Dövlət kreditləri – borc alan və ya borc verən tərəflərdən birinin dövlət olduğu kreditlərdir.
- Beynəlxalq kredit – pul kapitalının ölkələr arasında beynəlxalq səviyyədə hərəkət etdiyi kredit növüdür.
- İstehlak kreditləri – əhaliyə gündəlik istehlak xərclərinin ödənilməsi məqsədi ilə verilmiş kreditlərdir.
- Kənd təsərrüfatı kreditləri – əhaliyə kənd təsərrüfatı işlərinin maliyyələşdirilməsi üçün verilmiş kreditlərdir.
- İpoteka kreditləri – Əmlakın girov qoyulması əsasında verilmiş kreditlərdir.

Verilmiş bütün kreditlər bankın kredit portfelində cəmləşir ki, ölkəmizdəki bankların kredit və deposit portfellerinə nəzər yetirsək son bir neçə ildə bu rəqəmərdə ciddi dəyişikliklərin olduğunu görə bilərik. Bunun da əsas səbəbi isə milli valyutamız olan manatda devalivasiyanın olmasıdır. Bu devalivasiyanın olması ölkəmizdə kredit və deposit portfellerində bir sıra çatışmazlıqların yaranmasına, bank sistemindəki bir sıra nöqsanların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Bankların 2018-ci ilin 1-ci rübündə verdikləri kredit portfeli aşağıdakı kimidir.

2.2 Kommersiya banklarının kredit bazarındaki əməliyyatların riskli olmasını formalaşdıran faktorların müəyyən edilməsi

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi kommersiya bankları üçün kredit əməliyyatları nə qədər gəlirli olsa da bir o qədər də bank üçün risk yaradır. Verilmiş kreditlərin vaxtında və hesablanmış məbləğlə geri qaytarılması hər zaman mümkün olmur. Kreditin qaytarılmamasına səbəb olan amillər müxtəlif olsa da nəticə eynidir bank zərər edir. Hətta kreditləşmə zamanı kredit götürən müştəri tərəfindən girov kimi təqdim edilən mülkiyyət də bəzən yaranmış zərərin tam ödənilməsini təmin edə bilmir. Bankın ardıcıl olaraq bir neçə il zərərlə başa vurması onun sonda iflas etməsinə belə gətirib çıxara bilər. Onu da unutmaq lazım deyil ki kommersiya bankının da digər şəxslər qarşısında öhdəlikləri var və bu öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilməməsi bankın nüfuzuna ciddi ziyan vura bilər. Kreditləşmədə

istifadə olunan vəsaitlərin böyük bir hissəsinin bankın əhalidən depozit olaraq cəlb etdiyi vəsaitlər və səhmdarların yatırdığı kapitaldan olduğunu nəzərə alsaq bank üçün verilmiş kreditin sonradan problemli kreditə çevrilməsinin nə qədər arzuolunmaz hal olduğunu başa düşmək olar. Bütün bunları nəzərə alaraq banklar kreditin istənilən növündə maksimum dəqiq təhlillər aparmalı müraciət edən müştəri haqqında mümkün olduğu qədər dolğun informasiya toplayıb onun cari maliyyə durumunu və gələcəkdə müştəri üçün yarana biləcək problemləri nəzərə almalıdır. Kredit üçün kommersiya bankına müraciət edən müştərinin fəaliyyətdə olduğu olduğu biznes sektorunun təhlili də vacibdir. Kommersiya bankı müştəriyə verdiyi kreditin hansı məqsədlə istifadə etməsini də monitorinq etməlidir çünki bank təcrübəsində bir neçə belə hal olub ki kredit götürən müştəri götürdüyü krediti müqavilədə göstərilən məqsəd üçün istifadə etməyib. Bunun özü də gələcəkdə müştərinin ödəmələrində problemin yaranmasına səbəb ola biləcək hallardır.

Kreditləşdirmə zamanı risk yaradan faktorları qısaca olaraq birləşdirsək aşağıdakı nəticəni alırıq:

1. Gələcəkdə baş verə biləcək hadisələrin öncədən təhmin edilə bilməməsi səbəbindən; 2. Təbii fəlakətlər zamanı baş verən maddi ziyan (zəlzələ yanğın və s.); 3. Kredit alan müəssisənin istehsal etdiyi məhsul və xidmətlərə qarşı bazarda tələbin aşağı düşməsi 4. Texnologiyada baş verən dəyişikliklərin kredit götürən firmanın satışlarına göstərdiyi mənfi təsir; 5. Ölkə və regionda baş verən iqtisadi prosesslər fonunda firmanın satışlarının azalması və ziyanla; 7. Hökumətin qərarlarının kredit alan firmaların ödəmə güclərinə neqativ təsiri; 8. Kredit alana aid şəxsi amillər; 9. Beynəlxalq uyğunsuzluqlar nəticəsində firmaların zərərlərə uğramaları. Kredit tələb edənlər haqqında informasiya mənbələri aşağıdakılardır: 1. Qarşılıqlı görüşmə; 2. Şirkətin finans durumu; 3. Firmanın bankda mövcud dosyesi; 4. Ticarət ünvan qeydiyyatı; 5. Risk mərkəzi təşkilatından alınan bilgiler; 6. Vergi bəyannaməsi; 7. Bazar araşdırmaları; 8. Digər bilgi qaynaqları. Kredit

təhlilində məqsədlər. Kredit tələbinin məqsədi kredit tələb edənin, kreditin müqaviləşərtlərinə uyğun olaraq geri ödəmə gücünə və arzusuna sahib olub - olmadığını müəyyən etməkdir. Müasir dövrdə müəssisələrində kommersiya bankları ilə olan əlaqələri genişlənməkdədir. Yeni biznesin yaradılması və ya mövcud biznesin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə müəssisələr kommersiya banklarının təklif etdiyi kreditlərdən istifadə edirlər. Müəssisələrin götürdüyü kredit məbləğləri daha böyük olduğu üçün kommersiya banklarının daha ciddi addımlar atmağa daha dəqiq desək biznesin daha geniş təhlilini tələb edir. Müəssisə üçün kredit riski kommersiya bankının kredit verməkdən, yaxud kredit vaxtını uzatmaqdan mümkün qədər imtina etməsindən ibarətdir. Bu borc üzrə faizi və əsas borc məbləğini ödəyə bilməmək riskidir. Kredit riskinin səviyyəsi borc məbləğinin və dövrünün artması ilə yüksəlir. Kredit riskini müəyyən edən amillər bunlardır: borc müddəti, faiz dərəcəsi, ödəniş qaydası, ikitərəfli, yaxud qrup krediti, kreditin təmin edilməsi və zəmanət, kredit müqaviləsinin şərtləri, təqdim edilən kredit valyutası, kommersiya bankının etibarlılığı. Kreditin dəyərini müəyyən edərkən birdəfəlik ödənişləri kreditin ümumi dəyərinə daxil edərək borc üzrə ümumi xərcləri uçota almaq lazımdır. Kredit riskinin idarə olunmasında kreditin borcalanın tələbatından və kreditin dəyərindən asılı olan növünün düzgün seçilməsi önəmlidir. Əgər borclu müəssisə daim borc vəsaitlərinə ehtiyac duyursa, onda müddətin əvvəlində tam şəkildə təqdim olunan təcili kredit daha əlverişli formadır. Belə kredit üzrə faiz bütün məbləğdən hesablanır, onun əsas hissəsi dövrü ödənişlərlə, yaxud müddətin sonunda birdəfəlik ödənilir.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası-nın "Banklarda kredit risklərinin idarə edilməsi Qaydaları" haqqında 30.01.2019 tarixli qərarına əsasən banklar öz kredit siyasətlərini müəyyən edirlər.

Həmin Qərara əsasən müəyyən edilir.

Banklarda kredit risklərinin idarə edilməsi sistemi aşağıdakı elementlərdən ibarətdir:

- kredit risklərinin idarə edilməsi strategiyası;
- kredit risklərinin idarə edilməsi siyasəti;
- kredit risklərinin qiymətləndirilməsi;
- təminatın qiymətləndirilməsi;
- kredit risklərinin monitorinqi;
- qeyri-ışlək kreditlərin idarə edilməsi;
- stress-testin aparılması;
- hesabatlıq;
- kredit risklərinin idarə edilməsinin təşkilati strukturu.

Risklərin İdarə Edilməsi Departamenti kredit risklərinin idarə edilməsində aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirməlidir:

1. Borc götürən müştərinin kredit müqaviləsində nəzərdə tutulmuş şərtlərə riayət etməsinə nəzarət etmək;
2. Davamlı olaraq borc götürənin fəaliyyətində baş verən dəyişiklikləri qiymətləndirmək məqsədi ilə müştəri ilə bank əməkdaşlarının görüşlərinin təşkil olunması;
3. Mütəmadi olaraq kreditin yalnız kredit müqaviləsində qeyd olunan məqsədlər üçün istifadə olunmasını yoxlamaq;
4. Mövcud olan bütün məlumat mənbələri (kütləvi informasiya vasitələrinin nəşrləri daxil olmaqla) vasitəsilə borc götürənin, həmçinin onun zəmanətçilərinin maliyyə vəziyyətini öyrənmək;

5. Lazım gəldikdə vaxtı ötmüş kreditlərlə bağlı müvafiq prosedurlardan istifadə etmək.

Kredit risklərini əvvəlcədən müəyyən etmək üçün aşağıdakı ölçülər istifadə oluna bilər: Qabaqcadan ödənilmə riski- bu risk borc götürənin və ya əks tərəfin hər hansısa səbəbdən krediti ödəyə bilməməsi nəticəsində yaranan zərər riskidir. Bu zaman zərərin ölçüsü qüvvədə olan bazar dərəcələrindən asılı olur. Riskin bu növü kredit ekvivalentliyi prinsipinə uyğun olaraq ölçülməlidir həmçinin riskin vəziyyətinin cari bərpa dəyərinin bazardakı dəyişikliklərin nəticəsi kimi müəssisənin gələcək potensial risk təhlükəsinin bəzi çoxsaylı təxminlərinin cəmini əks etdirməlidir. Cari təhlükə riski- riskin bu növü müştərinin bu gün krediti ödəyə bilmədiyi və vəziyyətin cari bazar şəraitində yenidən qiymətləndirilməsinə ekvivalent olduqda yaranan zərər növüdür. Potensial risk təhlükəsi: Kommersiya bankının müştərisi gələcəkdə müəyyən olunmuş müddət ərzində krediti ödəyə bilmədikdə nəyin itiriləcəyini əks etdirən əməliyyatın, gələcək cari bərpa dəyərinin qiymətləndirilməsidir. Bu dəyər simulyasiya vasitəsilə əldə olunmalıdır və bazarın dəyişkənliyi, portfelin təsiri, əvəzləşdirmə müqavilələri, zəmanətlər, akkreditivlər kimi digər kredit vasitələrini nəzərə almaqla, riskə məruz dəyərə görə bazar riski simulyasiyasına analoji olmalıdır. Potensial risk təhlükəsini hesablamaq üçün qiymətləndirmələrdən etibarlı istifadə oluna bilər. Gözlənilən zərər, mövcud məlumat əsasında kommersiya bankının gələcəkdə üzləşəcəyi ehtimal edilən zərərlərin səviyyəsini əks etdirir. Bu, gələcək potensial təhlükənin müştərinin krediti ödəyə bilməməsi ehtimalı və nəzərə alınmış yığılma dərəcələri ilə riyazi ehtimaldır. Gəlirlərə tətbiq edilən kredit riski dəyəri kimi istifadə edilən gözlənilən kredit itkisi ölçüləri, kommersiya bankını uzun müddətli istifadə olunan kredit zərərlərindən qorumaq üçün bir vasitədir. Gözlənilməyən zərər, faktiki zərərin gözlənilən zərərdən yuxarı və ya aşağı olacağı ehtimalını əks etdirir. Gözlənilməyən zərərin səviyyəsi, müəyyən edilmiş etibarlılıq səviyyəsi çərçivəsində ən pis kredit zərərinə ölçməklə qiymətləndirilir.

Müəyyən edilmiş etibarlılıq səviyyəsi çərçivəsində gözlənilməyən zərərləri hasil etmək üçün kifayət risk kapitalının bölüşdürülməsi ilə gözlənilməyən zərər ölçüləri, bankı gözlənilən kredit zərərindən xeyli yüksək olan qısamüddətli zərərlərdən qoruyan vasitədir. Hesablaşma riski: əks tərəfdən gözlənilən ödənilməmiş məbləğlərdir ki, burada dəyər artıq bank tərəfindən əks tərəfə göndərilmişdir. Məsələn, hesablaşma riski xarici valyuta əməliyyatları ilə və ya qiymətli kağızların sərbəst təchiz edilməsi zamanı (ödəniş qəbul edilməzdən əvvəlki təchizat) yarana bilər. Spot xarici valyuta əməliyyatları baş verdiyi halda, bu riskin saat qurşağındakı fərqlər, valyutanın ödənilməsi və onun benefisiarının hesabına göndərilməsi zamanı yaranan vaxt fərqlərinə görə meydana çıxması ehtimal edilir. Bankların likvidlik riski, bankın aktivlərində olan artımı maliyyələşdirə bilməməsi və öz öhdəliklərini vaxtlı-vaxtında yerinə yetirə bilməməsi nəticəsində yaranır. Kommersiya banklarına təsir göstərə biləcək üç növ likvidlik riski vardır:

1. Qısamüddətli nağd vəsaitlərə olan tələbləri yerinə yetirmək üçün kifayət qədər pul və qiymətli kağızları saxlaya bilməməsi;
2. Əlavə maliyyələşdirmə mənbələrinin olmaması;
3. Bazar mövqeyini bağlaya və ya ləğv edə bilməməsi.

Gələcək maliyyələşdirmə tələblərini müəyyənləşdirmək üçün bankların Risklərin İdarə Edilməsi Departamenti hər bir valyuta üzrə proqnozlaşdırılan nağd vəsaitlərin axınını qiymətləndirməli və nəzarət altında saxlamalıdır. Bazar və ya bazar likvidliyinin itirilməsindən yaranan likvidlik ehtiyaclarını ödəmək üçün yaradılan alternate strategiyalar bankın gözlənilməyən hallar üzrə likvidliyin planlaşdırılması prosesinə daxil edilməlidir. Bankın fəaliyyətdə olduğu bazarlardakı likvidlik riskləri daimi olaraq qiymətləndirilməlidir. Müvafiq hallarda, bazar likvidliyi riski, bazar mövqeyinin bağlanması üçün təxmin olunan

vaxtı əks etdirməklə riskə məruz dəyər modelinə daxil edilməlidir. Likvidlik Boşluğu riski də var ki, yəni müxtəlif dövrlər üçün valyuta növləri üzrə proqnozlaşdırılan nağd vəsaitlərin mədaxili ilə məxarici arasındakı yarana biləcək fərkdir. Gələcəkdə likvidlik boşluğunun yarandığı vaxtlardakı nağd vəsait axınının diskont edilmiş dəyərinə nəzarət etməklə və müvafiq faiz dərəcələrindəki dəyişiklikləri nəzərə almaqla ayrıca nəzərə alınmalıdır. Kredit riskinin daxili səbəbləri ola bilər ki, onlara da təminat çatışmazlığı, müştəri sifarişinin səhv qiymətləndirilməsi, kreditləşmə prosesində zəif nəzarət, xəbərdarlıq siqnallarına qeyri-adekvat reaksiya, kredit təminatında keyfiyyətin pislili aid edilə bilər.

3.1 Kredit riski və onun idarə olunması sisteminin keyfiyyət ölçülərinin qiymətləndirilməsi

Kredit riski dedikdə bankın sahib olduğu kredit öhdəliklərinin üçüncü tərəf tərəfindən yerinə yetirilməməsi nəzərdə tutulur. Bu cür risklər kommersiya banklarının aşağıdakı əməliyyatları zamanı meydana gəlir.

- Kommersiy bankları tərəfindən müştərilərə verilən və ya digər bir subyektdən əldə olunan kreditlər zamanı (borclar);
- Kommersiya bankı tərəfindən cəlb olunmuş depozitlər;
- Qiymətli borc kağızları , borc müqaviləsi üzrə təqdim edilən aksiya və veksellərin alınması (qaytarılması) üzrə digər yerləşdirilmiş vəsaitlər;
- uçot vekselləri;
- bank zəmanətləri üzrə benefis sahibinə prinsipaldan alınmamış ödəniş;
- sövdələşmə üzrə əldə olunmuş hüquqlar üzrə bank tələbləri

- maliyyə aktivlərinin satılması (alınması) müqavilələri üzrə bank tələbləri (maliyyə aktivlərinin hazırlığı);
- ödənilmiş akkreditivlər üzrə bankın ödəyicilərdən tələbləri (bağlanmamış ixrac və idxal akkreditivləri hissəsində) ;
- maliyyə əməliyyatları üzrə bankın lizinq alan müştəridən tələbləri . Kredit risk dərəcəsi aşağıdakı faktorlardan ibarətdir:
- bankın fəaliyyətdə olduğu region və ölkədəki iqtisadi vəziyyət ;
- iqtisadiyyatın dəyişikliyə həssas olan ayrı-ayrı sektorlarında kredit fəaliyyəti konsentrasiyasının dərəcəsi;
- kredit ödəmə qabiliyyəti, etibar, borcluların mülkiyyət və mənsubiyyət formasına, eləcə də tədarükçülər və s. kreditörlerle qarşılıqlı münasibətdə olmalarına görə növləri;
- kredit verilən zaman maliyyə vəziyyəti yaxşı olan müştərinin gözlənilmədən iflas olması
- maliyyə çətinliyində olan müştərinin öhdəliyində olan kreditlərin çox olması ;
- kreditvermənin nisbətən az olduğu sektorlarda bank fəaliyyətinin konsentrasiyası;
- Kommersiya bankı tərəfindən yeni cəlb olunmuş müştərilər hansılar ki kommersiya bankı onlar haqqında dolğun informasiyaya sahib deyil ;
- dələduzluq halarının baş verməsi;
- çətin reallaşa bilən və yaxud öz dəyərinin qısa bir zamanda itirilməsinə məruz qalan borc itkisinin borc qarşılığında qəbul edilməsi;
- bankın kredit portfelinin diversifikasiyası;

- bankın kredit siyasətində tez-tez olan dəyişmələr

Biz kommersiya banklarının kredit risklərini daxili və xarici olmaqla iki qrupa ayıra bilərik.

Xarici faktorlar:

- Bankın fəaliyyətdə olduğu ölkənin iqtisadiyyatı və onun inkişaf perspektivləri;
- ölkənin pul-kredit, xarici, daxili siyasəti və dövlət tənzimləməsi nəticəsində onun mümkün dəyişiklikləri ;
- siyasi, makroiqtisadi, sosial proseslərin nəticəsi

Daxili faktorlar bankın və borcluların fəaliyyətindən yaranır.

Bank risklərinin idarə olunması- Bankın fəaliyyətin yaranan qeyri-müəyyənlik zamanı müsbət maliyyə nəticələrinin əldə olunmasına həmçinin gələcəkdə bankın üzləşə biləcəyi risklərin əvvəlcədən aşkar edilərək proqnoz verilməsi ilə riskin ya tam aradan qaldırılması ya da yarana biləcək risklərin minimum endirilməsi üçün bank atdığı addımlar başa düşülür.

Kredit riskinin növləri və onların idarə olunması spesifikasi

Kredit götürən müştəri ilə bağlı yarana biləcək risklər

Kredit götürən müştəri və onun fəaliyyəti barədə yayılan mənfəət informasiya Menecer dəyişikliyi və onun kredit götürən müəssisənin fəaliyyətinə etdiyi təsir. Borclunun mülkiyyətində olan digər firmalarının iflası uğraması. Borc götürənin fiziki şəxs olması halında peşə nüfuzunun dəyişməsi və ya işə götürənin maliyyə vəziyyətinin mənfəətə doğru dəyişməsi. Digər kreditorlar tərəfindən kreditin təqdim olunmasına imtina və s. Digər risklərə misal olaraq ilşgüzar risk faktorlarının aşkar olunması və müddəti keçmiş ödəmələrin aşkar edilməsidir.

Təminatın vəziyyətində baş verən dəyişiklik, valyuta məzənnələrinin arzu edilməz dəyişikliyi və s.

Hər bir kommersiya bankının kredit riskləri ilə bağlı öz siyasəti var. Buna misal olaraq ölkəmizdə fəaliyyət göstərən banklardan Accessbankın kredit siyasətini göstərə bilərik. AccessBank-ın Risklərin idarə edilmə siyasəti gələcəkdə baş verə biləcək risklərin aşkar edilməsi təhlili həmçinin məhdudlaşdırılması üçün nəzərdə tutulub. Bankın Risklərin idarə edilməsi ilə bağlı siyasəti banklara nəzarət üzrə Bazel Komitəsinin təkliflərinə eyni zamanda Azərbaycan Mərkəzi Bankının tövsiyələrinə və Bank risk idarəçiliyi konsepsiyalarına uyğun olaraq hazırlanmışdır. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyinə AMB-nin normativ aktlarına həmçinin Bankın Nizamnaməsinə və daxili prosedurlarına uyğun olaraq işlənib hazırlanmışdır. Bankda risklərin azaldılması üzrə prioritet istiqamətlər və aparılan nəzarət tədbirləri aşağıdakılardır.

Bankda risklərin azaldılması siyasətinə uyğun olaraq risklərin seyyəyi müəyyənləşdirilir.

Risklərin azaldılması məqsədi ilə müəyyən limitlər təyin olunur ki bu da əsasən kredit likvidlik üzrə olur. Limitlərin qoyulmasında məqsəd bank üçün yarana biləcək risklərin qarşısının alınmasıdır. Risklərə nəzarət bankın Müşahidə Şurasının təsdiqlədiyi risk limitləri daxilində həyata keçirilir. Bankda risklərin idarə edilməsinə nəzarət hər bir şöbənin daxili qaydalarına və Riskləri İdarəetmə Komitəsinin verdiyi təlimatlara uyğun olaraq aparılır. Eyni zamanda bankın daxili auditi tərəfindən il ərzində yoxlamalar aparılır. Risklərin idarə edilməsi departamenti tərəfindən bankın baş ofisinə filiallardan daxil olmuş kredit təkliflərinə baxışlar keçirilir həmçinin bankın filialları tərəfində müştərilərə verilən kreditlərin təhlili aparılır gecikmələr təhlil olunur görülən işlər haqqında

hesabat hazırlanır. Erkən xəbərdarlıq sistemi bank sistemindəki göstəricilərin limitə yaxınlaşması məlumatını verir ki bu da rəhbərliyin yarana biləcək risklərdən xəbərdar edir. Manitorinqlərin nəticəsi müəyyən olunmuş limitlərin keçilməsini aşkar edərsə bank tərəfindən ciddi tədbirlər görülür. Aşkar edilmiş hər bir risk üzrə təhlillər hazırlanır və nəticələri Bankın İdarə heyəti və Müşahidə Şurasına bildirilir. Mərkəzi Bankın təyin etmiş olduğu qaydalar üzrə aktivlər və öhdəliklər üçün ehtiyat yaradılır.

Kreditlər üzrə yaradılmış adi və məqsədli ehtiyatlar kreditlərin risk dərəcəsi üzrə təsnifləşdirilməsi.

Kreditlər risk dərəcəsi üzrə Mərkəzi Bankın Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılması qaydalarına uyğun olaraq işlənilib hazırlanmışdır.

Vaxtı keçmiş kreditlər- müştəri tərəfindən götürülən kreditin əsas məbləği və ya kredit üçün hesablanmış faizlərin müqavilədə göstərilən tarixdən 30 təqvim günündən artıq gecikdirilməsi

Gecikmə günləri	0-30 gün	31-90 gün	91-180 gün	181-270 gün	270 günü keçmiş
Yüksək	Qənaətbəxş	Nəzarət altında olan	Qeyriqənaətbəx	Təhlükəli	Ümidsiz
Orta	Nəzarət altında olan	Qeyriqənaətbəxş	Təhlükəli	Ümidsiz	Ümidsiz
Aşağı	Qeyriqənaətbəxş	Təhlükəli	Ümidsiz	Ümidsiz	Ümidsiz

Təsnifləşdirmə kateqoriyaları üzrə ehtiyatların dərəcələri aşağıdakı kimi müəyyən edilir: qənaətbəxş aktivlər - 1%;

nəzarət altında olan aktivlər - 23.02.2015-ci il tarixindən restrukturizasiya edilmiş və nəzarət altında olan aktiv kimi təsnifləşdirilmiş aktivlər 2%, restrukturizasiya olunmamış nəzarət altında olan aktivlər isə 1%; qeyri-qənaətbəxş aktivlər - 25%; təhlükəli sayılan aktivlər - 50%; ümitsiz aktivlər - 100%

3.2. Müasir dövrdə kommersiya banklarının kredit bazarındakı rolunun təkmilləşdirilməsi

Bazar münasibətlərinin inkişaf etdiyi bir şəraitində bankların fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi problemlərinin öyrənilməsi həmişə aktualdır. Müasir iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olaraq, aparılan iqtisadi islahatlar bank fəaliyyətinin daha da inkişaf etdirilməsini, onların yeni prinsiplər əsasında qurulmasını tələb edir. Aparılan islahatlar bank sisteminin sabitliyinin və dinamik inkişafının təmin edilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair strateji yol xəritəsində göstərildiyi kimi, bankların səmərəli fəaliyyəti bank sisteminin sabitliyi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Keçən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq, banklar öz aralarında elektron kommunikasiya sisteminə keçməyə başladılar. Elektron informasiya ilə mübadilə və yaxud EDİ (Elektronic Data Interchange) uzun müddətdir ki, banklar və fond

birjalari tərəfindən ödənişlərin, qarşılıqlı hesablaşmaların aparılmasında, səhmlərin və sair qiymətli kağızların alqı-satqısında istifadə olunur. EDİ-nin əsas sistemi olan SWIFT sisteminə dünyanın ən nüfuzlu bankları və maliyyə qurumları daxildir. Gündəlik olaraq bu sistem vasitəsi ilə trilyonlarla ABŞ dolları həcmində əməliyyatlar aparılır. Son illər SWIFT sistemi öz kommunikasiya şəbəkəsini təhlükəsiz internet şəbəkəsinə keçirməklə xidmət sferasını daim təkmilləşdirir. İnternetin meydana gəlməsi kommersiya banklarını öz müştəriləri ilə daha aktiv işləməyə, internet kanalları vasitəsi ilə onlara Online (real vaxt rejimində) xidmətlər göstərməyə məcbur etdi. Real vaxt rejimi çərçivəsində korporativ müştərilər və fiziki şəxslər haqqında məlumatlar əldə etmək, internet kanalları vasitəsilə pul vəsaitlərini banklarda yerləşdirmək, valyutanın və qiymətli kağızların alqı-satqısını həyata keçirmək, kreditlər almaq, borcları idarə etmək və s. müasir bankların ən böyük üstünlükləridir. Bu sahədə məsrəflərin müqayisəsi xüsusilə fərqlidir. Məsələn hər hansı bank şəbəkəsinə bir bank transaksiyası 1,27 ABŞ dollarına başa gəlsə, bankomat üçün bu məsrəf 27,0 sentə, internet üçün isə cəmi 7,0 sentə bərabər olacaqdır. Eyni zamanda bir ticarət tsiklində bütün xidmətləri göstərən broker 150,0 ABŞ dolları haqq tələb edərsə, oxşar ticarət üçün diskont brokeri 69,0 ABŞ dollar, internet brokeri isə 10,0 ABŞ dolları tələb edəcəkdir. İnternet bankları və brokerlərinin müvəffəqiyyətlərinə baxmayaraq, maliyyə xidmətləri sferasında elektron informasiyanın dominant qüvvəsi kimi, nəhəng ənənəvi banklar və brokerlər qalmaqda davam edirlər. Müasir dövrdə fəaliyyət göstərən kommersiya bankları yeni elektron ödəniş sistemlərinə külli miqdarda investisiya qoyur, internet texnologiyaları sahəsində aparıcı şirkətlərlə portnyorluq əlaqələri qururlar. Maliyyə xidmətlərində yeni texnologiyalardan istifadənin genişlənməsi kommersiya bankları, investisiya bankları, fond birjalari və sığorta şirkətləri tərəfindən istifadə olunan alətlər arasında sərhədləri də aradan qaldırıb. Bu öz növbəsində tənzimləyici orqanların işini çətinləşdirmiş və sistemli risklərin idarəçiliyində bu təsisatlar arasında daha sıx koordinasiyanın olmasını zəruri etmişdir. İnkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatına malik olan bir çox

ölkələrdə banklar və digər maliyyə vasitəçiləri SWIFT tipli müxtəlif elektron rabitə sistemlərindən istifadə etməkdədirlər. İnternetin sürətli inkişafı, həmçinin informasiyanın toplanılmasının minimal məsrəflərlə həyata keçirilməsi, müxtəlif fəaliyyət sferalarında məlumat bazalarının qurulması kompyuter proqramlarının inkişaf imkanları ilə sıx bağlıdır. Müasir proqram təminatları riyazi metodlardan istifadə etməklə böyük həcmli informasiyaların toplanılması emalını və yayılmasına şərait yaradır. Bu informasiyalar, maliyyə vasitəçilərinə borcluların maliyyə vəziyyətini istənilən anda öyrənməyə və təhlil etməyə şərait yaradır. Həmçinin mal göndərənlər şirkətlər tərəfindən kontraktlara vaxtlı-vaxtında əməl olunması və onların keyfiyyəti haqqında məlumat bankı tərtib edilir. Kredit və debet kartları emmisiya edən banklar və şirkətlər də öz fərdi müştəriləri haqqında sisteməlik olaraq kredit informasiyası əldə etmiş olurlar. Məlumatlar bankından istifadə etməklə kommersiya bankları riskləri daha yaxşı izləməyə və beləliklə də resursların rəşional bölüşdürülməsinə imkan əldə etmiş olurlar. Qeyd olunanlarla yanaşı eyni zamanda göstərmək lazımdır ki, kommersiya riskləri haqqında məlumat bankının yaradılması ən mürəkkəb vəzifələrdən biridir. Avropa ölkələrində kredit informasiyası ilə, yəni borcluların ödəniş vəziyyətinin təhlili ilə əsasən özəl şirkətlərin olduqca geniş dairəsi məşğul olur. Bu işlə əsasən banklar, kredit sığortaçıları, forfeyter, və lizinq şirkətləri də daxil olmaqla maliyyə vasitəçiləri məşğul olurlar. Yuxarıda adı çəkilənlərlə yanaşı kredit informasiyası və borclar haqqında məlumat toplayan və bu fəaliyyət onların əsas biznesi hesab edilən xüsusi olaraq ixtisaslaşmış şirkətlər də mövcuddur. Bu firmalar kredit büroları da adlanır. Kreditlə bağlı informasiyanın toplanılması inkişafı ABŞ-da təşəkkül tapmışdır. Məsələn, “Dan and Brad street” şirkəti on milyondan çox firma haqqında ətraflı informasiyaya sahibdir. ABŞ-da hər hansı bir firma bu şirkətin müsbət sıra nömrəsinə malikdirsə, o, əlavə maliyyə təminatı olmadan belə ticarət krediti ala bilər. İnkişafda olan ölkələrdə kredit informasiyası xidməti hələlik istənilən səviyyədə deyildir. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması eyni zamanda texnologiyanın inkişafı bu xidmətin genişlənməsinə imkan yaradır. Qərb

dövlətləri kommersiya riskləri üzrə internet bazasında məlumatlar bankının yaradılmasında maraqlıdirlar. Fransanın KOFAS firması inkişaf etməkdə olan ölkələrdən milyondan artıq şirkətin ticarət borclarının elektron reyting sistemini yaratmaq fikrindədir.. İnternetin istifadə etməklə kommersiya bankları kredit risklərinin idarə olunmasında xərclərin nəzərəcarpacaq dərəcədə azaldılması və səmərəliliyin artırılması, inkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq maliyyə bazarlarına çıxışına əlverişli şərait yarada bilər.

Nəticə və təkliflər

Risqlərin idarə edilməsi funksiyasını həyata keçirən təşkilati strukturun bir neçə mühim vəzifəsi var.Bunlara bankın kapitalına mənfi təsir göstərə biləcək ümumi bank səviyyəsində gözlənilməz hadisələrin və bankın biznes hədəflərinə çatmasına maneə yarada biləcək halların qarşısını almaqla bərabər, həmçinin bankın daxilindən qaynaqlanan, yəni ayrı-ayrı fərdi əməliyyat səviyyəsində(Kredit riski, Əməliyyat riski, Nüfuz riski, Strateji risk, Likvidlik riski) ortaya çıxan riskləri minimum səviyyəyə endirmək aid edilə bilər. Kommersiya banklarının kredit riski, borc alan müştərinin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi kimi hadisəsindən (balansdankənar hadisələr daxil olmaqla) aktivin dəyərini itirməsinə və yaxud dəyərsiz hala düşməsinə səbəb olan, zərər ehtimalıdır. Bankların kredit risklərinin idarə edilməsində də məqsəd bu növ kredit hadisələrini aradan qaldırmaq və ya azaltmaq , kredit riski təhlükəsini məqbul olan səviyyə daxilində saxlamaq eyni zamanda bank aktivlərinin sağlamlığını təmin etməklə onlardan əldə olunacaq gəlirlərin itkilərin örtəcəyini təmin etməkdən ibarətdir. Banklar, sahib olduqları bütün kredit portfelinin riskini, eləcə də ayrı-ayrı kreditlərdə və ya əməliyyatlarda mövcud olan riskləri idarə etmək məcburiyyətindədirlər.Banklarda Risklərin İdarə Edilməsi

Departamenti kredit risklərinin idarə edilməsində aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirməlidir:

1. Müştərinin kredit müqaviləsindəki şərtlərə riayət etməsinə nəzarət etmək;
2. Mütəmadi olaraq müştərinin fəaliyyətindəki dəyişiklikləri təhlil etmək və lazım olduqda onunla görüşlər təşkil etmək;
3. Mütəmadi olaraq müştəri tərəfindən kreditin yalnız kredit sazişində göstərilən məqsədlər üçün istifadə olunmasını yoxlamaq;
4. Mövcud olan bütün məlumatlar (kütləvi informasiya vasitələrinin nəşrləri daxil olmaqla) vasitəsilə müştərinin, eləcə də onun zəmanətçilərinin maliyyə vəziyyətinə nəzarət etmək;
5. Lazım gəldikdə vaxtı ötmüş kreditlərlə əlaqədar müvafiq prosedurlardan istifadə etmək. Kredit risklərini müəyyən etmək üçün aşağıdakı ölçülər hesablanı bilər:

Qabaqcadan ödənilmə riski: bu risk müştərinin krediti ödəyə bilməməsi vəziyyətində yarana biləcək zərər riskidir. Zərərin ölçüsü bu zaman qüvvədə olan bazar dərəcələrindən asılı olur. Qabaqcadan ödənilmə riski, kredit ekvivalentliyi prinsipinə görə ölçülməlidir və riskin vəziyyətinin cari bərpa dəyərinin bazardakı dəyişikliklərin nəticəsi kimi müəssisənin gələcək potensial risk təhlükəsinin bəzi çoxsaylı təxminlərinin cəmini əks etdirməlidir.

Cari təhlükə: müştərinin bu gün krediti ödəyə bilmədiyi və vəziyyətin cari bazar şəraitində yenidən qiymətləndirilməsinə ekvivalent olduqda yaranan zərər növüdür.

Potensial risk təhlükəsi: müştəri gələcəkdə müəyyən olunmuş müddət ərzində krediti ödəyə bilmədikdə nəyin itiriləcəyini əks etdirən əməliyyatın, gələcək cari bərpa dəyərinin qiymətləndirilməsidir. Bu dəyər simulyasiya vasitəsilə əldə

olunmalıdır və bazarın dəyişkənliyi, portfelin təsiri, əvəzləşdirmə müqavilələri, girov və digər kredit vasitələrini (zəmanətlər, akkreditivlər və s.) nəzərə almaqla, Riskə məruz Dəyərə görə bazar riski simulyasiyasına analoji olmalıdır. Nisbətən mürəkkəbləşdirilmiş alternativ təcrübəyə görə, potensial risk təhlükəsini hesablamaq üçün qiymətləndirmələrdən etibarlı istifadə oluna bilər. Gözlənilən zərər, mövcud məlumat əsasında bankın üzləşəcəyi ehtimal edilən zərərlərin səviyyəsini əks etdirir. Bu, gələcək potensial təhlükənin əks tərəfin krediti ödəyə bilməməsi ehtimalı və nəzərə alınmış yığılma dərəcələri ilə riyazi ehtimaldır. Gəlirlərə tətbiq edilən kredit riski dəyəri kimi istifadə edilən gözlənilən kredit itkisi ölçüləri, bankı uzun müddətli istifadə olunan kredit zərərlərindən qorumaq üçün bir vasitədir. Gözlənilməyən zərər, faktiki zərərin gözlənilən zərərdən yuxarı və ya aşağı olacağı ehtimalını əks etdirir. Gözlənilməyən zərərin səviyyəsi, müəyyən edilmiş etibarlılıq səviyyəsi çərçivəsində ən pis kredit zərərinə ölçməklə qiymətləndirilir. Müəyyən edilmiş etibarlılıq səviyyəsi çərçivəsində gözlənilməyən zərərləri hasil etmək üçün kifayət risk kapitalının bölüşdürülməsi ilə gözlənilməyən zərər ölçüləri, bankı gözlənilən kredit zərərlərindən xeyli yüksək olan qısamüddətli zərərlərdən qoruyan vasitədir.

Hesablaşma riski: əks tərəfdən gözlənilən ödənilməmiş məbləğlərdir ki, burada dəyər artıq bank tərəfindən əks tərəfə göndərilmişdir. Məsələn, hesablaşma riski xarici valyuta əməliyyatları ilə və ya qiymətli kağızların sərbəst təchiz edilməsi zamanı yarana bilər. Spot xarici valyuta əməliyyatları baş verdiyi halda, bu riskin saat qurşağındakı fərqlər, valyutanın ödənilməsi və onun bənfisiarının hesabına göndərilməsi zamanı yaranan vaxt fərqlərinə görə meydana çıxması ehtimal edilir. Likvidlik riski, bankın aktivlərində olan artımı maliyyələşdirə bilməməsi və öz öhdəliklərini vaxtılı-vaxtında yerinə yetirə bilməməsi riskidir. Banklara təsir göstərə biləcək üç növ likvidlik riski vardır:

1. Qısamüddətli nağd vəsaitlərə olan tələbləri yerinə yetirmək üçün kifayət qədər pul və qiymətli kağızları saxlaya bilməməsi;

2. Əlavə maliyyələşdirmənin əldə edə bilməməsi;

3. Bazar mövqeyini bağlaya və ya ləğv edə bilməməsi. Gələcək maliyyələşdirmə tələblərini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə Risklərin İdarə Edilməsi Departamenti hər bir valyuta üzrə proqnozlaşdırılan nağd vəsaitlərin axınını qiymətləndirməli və nəzarət altında saxlamalıdır. Bazar və ya bazar likvidliyinin itirilməsindən yaranan likvidlik ehtiyaclarını ödəmək üçün yaradılan alternativ strategiyalar bankın gözlənilməyən hallar üzrə likvidliyin planlaşdırılması prosesinə daxil edilməlidir. Bankın fəaliyyət göstərdiyi bazarlardakı likvidlik riskləri müntəzəm olaraq qiymətləndirilməlidir.

Banklar daimi olaraq problemlı kreditlərə nəzarət etməlidirlər

- Problemlı kreditlərə gündəlik nəzarət xüsusi proqram təminatı və hesabatlıq ilə həyata keçirilir. Proqram və hesabatlıq problemlı kreditlərdə dəyişmə tendensiyalarını müvafiq göstəricilər üzrə əks etdirir.

- Problemlı kreditlərlə iş şöbəsi aylıq əsasda görülmüş işlərlə bağlı hesabatlar hazırlayır və Kredit Komitəsinə təqdim edir. Problemlı kreditlərin müzakirəsi Kredit Komitəsində həyata keçirilir.
- Bank daxilində problemlı kreditlərə nəzarət üç pillədən ibarətdir:
- Xidmət qurumu tərəfindən nəzarət – Müştəri ilə əlaqələr qurmaqla

ödənişlərin vaxtında icra olunmasını tənzimləyir. Müştəri öhdəliklərini müəyyən müddət ərzində yerinə yetirməkdən imtina etdikdə mövcud müştəri ilə bağlı sənədlər

və məlumatlar Problemlı kreditlərlə iş şöbəsinə ötürülür.

- Problemlı kreditlərlə iş şöbəsi - Problemlı kreditlərin yığımlı həyata keçirilir. Problemlı kreditlərin yığımlı mümkün olmadıqda məhkəmə prosedurları

üçün müvafiq sənədlər toplanılır və Hüquq Departamentinə təqdim olunur.

- Hüquq departamenti – Bankın maraqlarını məhkəmədə təmsil edir və qanunvericiliyə uyğun olaraq kreditin tam qaytarılması üçün bütün prosedurları həyata keçirir.

Tədqiqat işində irəli sürülən təkliflər aşağıdakılardır :

- 1.kredit riskinin qiymətləndirilməsi üçün bir sıra təkliflər verilmişdir ;
2. banklarda risklərin idarə olunması üzrə müəyyən edilmiş qayda və prosedurların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri göstərilmişdir ;
3. Banklarda risklərin idarə edilməsi prosesindən cavabdeh olan müvafiq şöbələrində əməkdaşların bilik və bacarığının artırılması ilə bağlı müxtəlif təlim və treyninqlərin keçilməsi

Ədəbiyyat

1. Elnur Sadıqov ‘ Bank Əməliyyatları’ Dərs vəsaiti Bakı-2010
2. Abbasov İ.M., Sadıqov R.F. “Menecment”. Bakı 2013
3. ADİU “Bank işi”, II cild, 2016
4. Bağirov M.M. Bank və bank əməliyyatları. Bakı (Ali məktəblər üçün dərslik), Bakı, 2003
5. Bəşirov R.A. Bank işi. Bakı, 2007
6. Kazımlı X. , Quliyev İ. “İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi” , Bakı, 2011
7. Quliyeva Ş. T. Maliyyə riskləri və onların idarəedilməsi Bakı 2011.
8. Əliyeva Təhminə Tahir “Dünya ölkələrinin bank sistemi”, Bakı
9. Ə.Əlirzayev “İqtisadi və sosial idarəetmə: bazar iqtisadiyyatı, metodoloji prinsiplər, qanunauyğunluqlar” Bakı 1997
10. Ə.H.Ələkbərov, M.Ə.Vəliyev “Menecment”, Bakı, 2013
11. Əhmədov V.Q. “Sahibkar-menecment”. Bakı 2000.
12. www.maliyye.gov.az Maliyyə nazirliyi
13. www.economy.gov.az İqtisadi İnkişaf Nazirliyi
14. www.azstat.org Dövlət Statistika Komitəsi
15. www.kitab.az Elektron kitab kataloqu
16. www.firs-step.com elektron bank məlumatları
17. www.accessbank.az

18. www.cbar.az

19. Azərbaycan Respublikası “Banklar və bank fəaliyyəti haqqında” qanun 1996